

A VÁLLALKOZÁSOK ÖKOLÓGIAI TUDATOSSÁGA

Mindannyian tapasztaljuk, hogy az antropocén korában az emberiség az egész bolygóra kiterjedő, egyre súlyosbodó ökológiai válságban él. Ezért túlnyomó részt a mainstream üzleti modell tekinthető felelősnek. A mai társadalmi-gazdasági rendszer természeti környezet helyreállítását előtérbe helyező átalakítása elengedhetetlennek tűnik, amihez az etikai nézőpontok figyelembevételére, az ökológiai értékek tiszteletére és ökológiai tudatosságra van szükség. Az 1980-as évektől kezdve egyre növekvő érdeklődés mutatkozik az ökológiai tudatosság (ecological consciousness) iránt. A fogalmat az 1960-as évek végétől kezdve különböztetik meg a környezeti tudatosságtól (environmental consciousness) olyan környezetvédő aktivisták és filozófusok, akik úgy gondolták, hogy a hagyományos természetvédő mozgalmak túl szűken értelmezik a környezeti problémákat, technikai problémákká fokozzák le azokat, ezáltal nem képesek megérteni kiváltó okaikat. A környezeti problémák valójában a modernitás társadalmi és kulturális intézményeiben megtestesülő instrumentális racionalitás elkerülhetetlen következményei, ezért új racionalitásra épülő új társadalmi és kulturális intézmények nélkül a globális katasztrófa elkerülhetetlen.

A nemzetközivel összehasonlítva a hazai szakirodalomban az ökológiai tudatosság és a vállalkozások ökológiai tudatosságának tárgyalása még kevésbé elterjedt. Ezt a hiányt hivatott enyhíteni ez az írás, amely a fogalom elméleti koncepcióit tekinti át általánosságban (többek között a mélyökológia, ökológiai közgazdaságtan, felelősségetika, spiritualitásalapú vezetés, integrál ökológia, buddhista közgazdaságtan) és a vállalkozásokra fókuszálva (például a vállalatok moralista modellje, fenntarthatóság által vezérelt, illetve természet által ihletett vállalkozások, „valóban fenntartható” üzleti modellek) egyaránt, valamint néhány kapcsolódó hazai tanulmány rövid összehasonlító elemzését adja.

Kulcsszavak: vállalkozások (business), ökológiai tudatosság (ecological consciousness), etika, felelősségvállalás, spiritualitás

Az antropocén korában élünk, amelyben az emberi tevékenység a Föld ökoszisztémáira jelentős és globális hatást gyakorol (Crutzen – Stoermer, 2000; Steffen – Broadgate et al., 2015). Bioszféra-átalakító tevékenységünk – elsősorban a társadalmak és gazdaságok globálissá váló működése által – napjainkra olyan mértékű lett, hogy a többi fajhoz képest összehasonlíthatatlanul nagyobb arányú, káros és emberi léptékkal mérve visszafordíthatatlan változásokat eredményez. Már nem csupán a jóllétünk, hanem saját és más fajok életfeltételei forognak kockán (Pataki – Takács-Sánta, 2005; Takács-Sánta, 2004). Az egész bolygóra kiterjedő mélyülő ökológiai válság enyhítéséhez gondolkodásunk, tudatosságunk megváltoztatása, ökológiai tudatosság, a fennálló társadalmi-gazdasági rendszer természeti környezet helyreállítását előtérbe helyező átalakítása tűnik szükségesnek, hogy a gazdaság ismét a természetbe és a társadalomba „beágyazott” rendszerként működjön (Köves – Mandják, 2014; Polányi, 1976).

Számos nagyszerű tudósunk és kutató közösségnek (többek között Rachel Carson (1974), Római Klub, E. F. Schumacher (1991), Mihajlo Mesarovic (Mesarovic – Pestel, 1974), Jan Tinbergen (1979), Stockholm Resilience Centre (Steffen – Richardson et al., 2015)) köszönhetően már csaknem fél évszázada tudjuk, hogy nem jó irányba haladunk, és ha nem változtatunk, nagyon súlyos problémák elé nézünk. Napjainkra egyértelművé vált, nem tagadhatjuk tovább az ökológiai válság létét, és az emberiség óriási kihívásokkal kell, hogy szembesüljön.

Az ökológiai válság konkrét és tagadhatatlan jelei bizonyítják, hogy a fennálló, növekedésen alapuló gazdasági rendszer működőképessége hosszú távon nem tartható, hiszen feléli az erőforrásait, tönkreteszi saját alapjait, létfeltételeit. Ahogy Herman Daly (2008) írja, az ökológiai korlátokba ütköző globális növekedés nagyobb költségekkel jár, mint amennyi nyereséget képes előállítani, így végső soron nem gazdagabbá, hanem szegényebbé tesz bennünket. A napjainkban kedvelt hatékonyságnövelési törekvések sem hozhatnak megoldást, mert éppen az ellenkező hatást érik el, mint szeretnénk: egy erőforrás felhasználásának javuló hatékonysága megnöveli az adott erőforrás kínálatát, ezzel csökkenti az árát, ami a felhasznált mennyiség növekedését okozza (Jevons-paradoxon), azaz sokkal hamarabb érjük el az ökológiai korlátokat. A növekedéssel ráadásul a fejlődés elé állított másik cél, a szegénység globális csökkentése sem érhető el, mert a növekedés nem a szegény országok alapvető szükségleteit, hanem sokkal inkább a fejlett országok igényeit szolgálja ki (Daly, 2008).

A mainstream üzleti modellt tehát nem csupán időben kíséri az ökológiai válság, hanem túlnyomó részt éppen maga az uralkodó üzleti modell okozza és mélyíti a válságot. A válságjelenségek, az ökológiai helyzet kedvezőtlen változásának méretei miatt nem elégségesek a kisléptékű módosítások, javítgatások, hiszen a klímakonferenciák várakozásokat rendszeresen alulmúló eredményessége is éppen az erre irányuló törekvések sikertelenségét mutatja. Elengedhetetlen a gazdaság ökológiai átalakítása, új

progresszív üzleti modellek kifejlesztése és alkalmazása, amelyek meghonosítják az üzleti világban az etikai nézőpontok figyelembevételét, az ökológiai értékek tiszteletét, a transzdiszciplináris megközelítéseket és az alternatív gondolkodási és viselkedési módokat (Zsolnai, 2015a; Rockström, 2010).

A tanulmány a gazdasági rendszer fogyasztási javakat és szolgáltatásokat előállító termelési oldalára koncentrál, a vállalkozások ökológiai tudatosságát, mint a gazdaság fenntarthatóságát alapvetően befolyásoló tényezőt vizsgálja; a téma több tudományterületet (többek között etika, filozófia, környezettudomány, közgazdaságtan, pszichológia) átfogó jellemzői miatt interdiszciplináris módon. A téma terjedelme és az eltérő fókusz miatt a gazdaság keresleti oldalán jelentkező fenntartható, ökológiai tudatos fogyasztás széles körű szakirodalmi hátterére azonban nem tér ki. A gazdaság kínálati és keresleti oldalán tapasztalható ökológiai tudatosság, illetve értékorientáció együttes vizsgálata azonban releváns jövőbeni kutatási irány, amely feltérképezéséhez a szerző a következő tanulmányokat emeli ki a teljesség igénye nélkül: a fenntartható fogyasztás trendjei, lehetőségei (Kerekes – Csutora, 2012), az ökológikus, fenntartható fogyasztás kapcsolata az értékekkel, illetve a tudatossággal (Brunso et al., 2004; Csutora – Hofmeister-Tóth, 2011; Sudbury-Riley et al., 2014; Zsóka, 2007), a valódi ökológiai javuláshoz szükséges radikális életmódváltás (Sanne, 2002; Shove, 2004), a tudatosság, a környezetorientált viselkedés, a környezeti identitás, az értékek és a spiritualitás, valamint ökológiai hatásaik kapcsolata (Csutora, 2012; Csutora – Zsóka, 2014; Kollmuss – Agyeman, 2002; Piskóti, 2015), az értékek, illetve különösen a környezeti értékek hatása a fogyasztói viselkedésre (Eibel-Spanyi – Hofmeister-Tóth, 2013; Fraj – Martinez, 2006), a fogyasztói értékek befolyása az ökológiai viszonyok romlására (Princen, 1977; Ahuvia – Wong, 2002).

Az ökológiai tudatosság

Az ökológiai tudatosságtól az ökológiai közgazdaságtanig

Az ökológiai tudatosság, mint jelenség eredete egészen az ősköri vadászó-halászó-gyűjtögető társadalmakig vezethető vissza. A régészeti és összehasonlító néprajzi kutatások alátámasztják, hogy az emberi lélek „természetes” állapotának pszichológiai mintái minden földrészen megközelítőleg azonosak voltak. Ezekben az ősi társadalmakban az ökológiai tudatosság magában foglalta az „én”-nek természettel való azonosulását és az élet tiszteletét. A világegyetemet szent létezőnek tekintették. Az ember a természet nagy egységének a része, függ tőle, nem pedig uralkodik rajta. Minden létező egy; az ember szoros kapcsolatban van minden élő és élettelen létezővel. Az ökológiai tudatosság megélése még a kezdeti mezőgazdasági társadalmakra, majd az első nagy civilizációk gondolatvilágára is jellemző volt. Az ókori görögöknél a püthagóreusok felfogása szerint az ember egy mikrokozmosz az univerzumon belül, teste ugyanazon elemekből épül fel, mint a világegyetem, lelke pedig annak lelkéből származik.

Platón, illetve a sztoikusok is élő egésznek tekintették a kozmoszt a vele egy természetű élőlényekkel együtt. A világegyetem él, lélekkel és tudatossággal rendelkezik, amelyből az emberi lélek és értelem is származik. Keleten a hinduizmus és a taoizmus emberről szóló tanításai hasonlóak voltak (Hughes, 1991). Ahogy azonban az emberiség bioszféra-átalakító tevékenysége hat nagy ugrás (Takács-Sánta, 2004): a tűzhasználat, a nyelv megjelenése, a mezőgazdaság kialakulása, a civilizációk létrejötte, az európai hódítások és a technikai-tudományos-energetikai forradalom során egyre kiterjedtebbé vált, az ember fizikailag, pszichológiailag, spirituálisan fokozatosan elkülönült a nem emberi természettől. Az ökológiai tudatosság közösségi szinten meggyengült, a természeti környezet állapota pedig egyre inkább romlott (Hughes, 1991).

Az 1980-as évektől kezdve egyre növekvő érdeklődés mutatkozik az ökológiai tudatosság (ecological consciousness) iránt. A fogalmat az 1960-as évek végétől kezdték megkülönböztetni a környezeti tudatosságtól (environmental consciousness) olyan környezetvédő aktivisták és filozófusok, akik úgy gondolták, hogy a hagyományos természetvédő mozgalmak túl szűken értelmezik a környezeti problémákat. Az eleinte kevesek által vallott filozófiai nézőpont az évtizedek során a környezetvédő mozgalmak által elfogadott perspektívává vált, és mélyreható változásokat indított el a társadalomban, a kulturális, politikai és gazdasági intézményekben, az egyén, a társadalom és a természet fogalmának újradefiniálása által (Christopher, 1999).

Christopher (1999) megfogalmazásában az ökológiai tudatosság a környezeti problémák miatt érzett aggodalom, amelyet a természet degradációjáról szerzett tudás és tapasztalatok táplálnak. Az ökológiai tudatosság magában foglalja azt is, hogy a modern gondolkodás hibás ontológiai és episztemológiai előfeltevésekre épül, ami megakadályozza, hogy a mai ember helyesen fogja fel a környezeti problémákat, és megfelelően tudjon válaszolni rájuk.

Az ökológiai gondolkodók szerint a hagyományos környezettudatosság technikai problémákká fokozza le a környezeti problémákat, ezáltal nem képes megérteni a kiváltó okaikat. A környezeti problémákat csak akkor lehet megoldani, ha a természet pusztulása miatti aggodalom mellé a természet, a társadalom és az egyén kapcsolatának „ökológiai” megértése is társul (Christopher, 1999, p. 358.). Az ökológiai tudatosság központjában az a meggyőződés áll, hogy a környezeti problémák a modernitás társadalmi és kulturális intézményeiben (modern kapitalizmus, ipari technológia, individualizmus, mechanisztikus tudomány) megtestesülő instrumentális racionalitás elkerülhetetlen következményei, új racionalitásra épülő új társadalmi és kulturális intézmények nélkül a globális katasztrófa elkerülhetetlen (p. 361.). A fokozódó ökológiai fenyegetettség és aggodalom érzésén túl az ökológiai tudatosság azt is magában foglalja, hogy a racionalitás új metafizikai kereteit megfogalmazva, az egyén természetének és a világegyetemben elfoglalt helyének újfajta felfogásával adjunk értelmet a fenyegetésnek. E folyamat lépései az egyén atomisztikus koncepciójának felváltása holisztikus felfogással (a természet és az egyén ökoszisz-

témák részei), az antropocentrizmusból kimenekítő, az új ontológiai keretekkel összhangban lévő etikai rendszer kialakítása, annak felismerése, hogy a kiterjesztett énfelfogás megvalósítása az egyén érzéseinek és világhoz való kapcsolatának változását magában foglaló pre-rationális folyamaton keresztül lehetséges, az előző lépéseket egyesítendő olyan ökológiai racionalitás keresése, amely járható utat teremt az ökológiai tudatosság kialakulásáért és erősítéséért támogató szociokulturális kapcsolatok újra racionalizálásához (p. 362-363.).

Az ökológiai tudatosság kialakulása Hamilton (2010) szerint is egy újfajta énérték megjelenésétől és az embernek a természeti környezethez való új viszonyától függ. A gazdag és fogyasztásalapú társadalmak esetében azt kell megérteni, hogyan jön létre az emberek személyes identitása a fogyasztás és az azt kiszolgáló intézmények által, és hogyan cselekednek ezektől befolyásolva. A fogyasztók környezetpusztulással való szembesítése helyett hatékonyabb eszköz lehet, ha azzal állítjuk őket szembe, hogy az elérni szándékozott fogyasztói életmód valóban boldoggyá teheti-e őket.

Az ökológiai tudatosság filozófiai és egyben cselekvő megközelítésének tekinthető az Arne Naess nevűhez kötődő mélyökológiai irányzat (Naess, 1989). Naess az általa „sekély” ökológiának nevezett, a rövid távú problémákra koncentrálnak környezeti gondolkodást bírálja, mert az azt feltételezi, hogy a környezetszennyezés, az erőforrások kimerülése technológiai megoldásokkal orvosolható. Ezzel ellentétben Naess szerint mélyökológiára, a problémák gyökerének feltárására van szükség, és arra, hogy a fennálló redukcionista, antropocentrikus ideológiát, és benne az egyént, saját énképünket újrafogalmazzuk, gondolkodásmódunkat radikálisan megváltoztassuk. A számos kimagasló szellemi előd tanításaira (Arisztotelész, Buddha, Szent Ferenc, Spinoza, Thoreau, Aldo Leopold, Heidegger) épülő megközelítés olyan alapvető kérdésekre keresi a választ mint: Hogyan tudunk megbirkózni napjaink ideológiai küzdelmeivel? Mi az ember helye a természetben? Hogyan tudunk a jövő generációkról gondoskodni? A megoldást az ökológia alapelveit (összetettség, sokféleség, szimbiózis, egység) használó ökofilozófia pluralista nézőpontjától és az ökozófiának nevezett személyes megközelítéstől várja. Ezek alapján az ökológián és a gazdaságon, mint egyenrangú eszközökön alapuló személyes ökozófiákban minden embernek képesnek kell lennie kidolgozni teljes egyéni világképét, értékeit, normáit, és azok szerint cselekedni, felelősséget vállalni (Ims, 2015).

White (2011) az ökológiai tudatosság fogalmát a mélyökológiával és ökozófiával foglalkozó kutatók munkáiból eredezteti. A fogalommal az 1970-es évekbeni megjelenése óta – sokszor más megnevezést használva („ökológiai én”, „ideális létállapot”, „énmegvalósítás”, „ökológiai érzékenység”) – többen foglalkoztak (Beck, 1995, 1999; Bragg, 1996; Christopher, 1999; Devall, 1988; Devall – Sessions, 1985; Drengson, 1989, Hill et al., 2004; Leff, 1978; Milbraith, 1989; Morris, 2002; O’Sullivan – Taylor, 2004; Uhl, 2004). Eredményeiket összefoglalva White a következő meghatározást adja: az ökológiai tudatosság az egyénnek a nem emberi természeti létezőkhöz fűződő biológiai, ökológiai, érzelmi és spirituális kapcsol-

latairól való mély tudatosság, a nem emberi természettel való személyes azonosulás, a nem emberi természet önértékének tiszteletben tartása, mély aggodalom természeti környezetünk tisztítása miatt és ennek racionális megértéssel, aktív, érzelmi és pszicho-spirituális viszonyulással történő kezelése, az énmegvalósítás szándéka, amely magában foglalja a nem emberi létezők felé történő elköteleződést, annak megértése, hogy a globális környezeti válságot az uralkodó globális, ipari, fogyasztói modernitás és a természettől eltávolodott tudat okozza, késztetés a globális és személyes aggodalmak feldolgozására és az emberen túli fogalmak megértésére a természeti környezethez való tapasztalati és érzelmi kapcsolódás segítségével (White, 2011, p. 42.).

A közgazdaságtanon belül az ökológiai közgazdaságtan áll közel az ökológiai tudatosság kérdéséhez. A többek között Polányi Károly (2004), Herman Daly (Daly – Farley, 2004), Kenneth Boulding (1966), Robert Costanza (Costanza et al., 1997), Nicholas Georgescu-Roegen (2002) és Ernst F. Schumacher (1991) gondolatai által formálódott tudományterület karakteresen eltér a főáramú közgazdaságtan részét képező környezetgazdaságtantól. Az ökológiai közgazdaságtan felfogása szerint a gazdaság része az ökoszisztémáknak, nem pedig fordítva; a természeti tőke pedig nem helyettesíthető ember alkotta tőkével, mert a természeti változások jórészt visszafordíthatatlanok. Az ökológiai közgazdaságtanban hangsúlyos szerepet kap a holisztikus nézőpont, a generációk közötti méltányosság, a természeti folyamatok hosszú időtávja, a Föld eltartóképessége és a fenntartható fejlődés kérdése (Daly – Farley, 2004). Az ökológiai közgazdaságtannak Hans Jonas imperatívuszára támaszkodva kell megerősítenie az etikai hátterét. Ennek fő elemei, hogy az emberek tagjai és nem urai az élet közösségének a Földön, a Föld és élő rendszerei nem pusztán természeti erőforrások, hanem önmagukban is tiszteletre és törődésre méltó létezők, az életfeltételeket biztosító alacsony entrópiájú források és szennyezésselnyelő kapacitások gondos használatára és igazságos megosztására van szükség (Brown – Timmerman, 2015).

Az ökológiai tudatosság etikai vonzatai

Az előzőekben hivatkozott Aldo Leopold „Az ökológiai lelkiismeret” című esszéjében ír arról, hogy a természet megőrzésének abból kell származnia, hogy mi helyes etikailag és esztétikailag, illetve célszerű gazdaságilag. Csak azok a dolgok tekinthetők helyesnek, amelyek megőrzik egy természeti közösség integritását, stabilitását és szépségét, ahol a közösségbe a talaj, a vizek, a flóra és a fauna is beleértendő.

Ha elfogadjuk az ökológiai lelkiismeret szükségességét, akkor a gazdasági nyereség nem lehet mentség az „antiszociális földhasználatra”, az ökológiai „rémtettek”. Pozitívan fogalmazva: a megfelelő földhasználatot annak társadalmi fontosságával arányos társadalmi jutalmakkal célszerű ösztönözni (Leopold, 1949). A megőrzés alapjának a föld-etikának („land ethics”) kell lennie, amely az embert az ökoszisztémák részeként fogja fel, az etika területét kiterjeszti a földre. Az újfajta ökológiai

tudatosság azt jelenti, hogy az embernek a „föld-közösség” uralkodójából a többi fajjal egyenrangú polgárává kell válnia (Feng Lin – Fyles, 2015).

Thomas Merton, tapasztalva a XX. század gazdasági, ipari és katonai tevékenysége által okozott ökológiai pusztulást, valamint a vietnami háború természeti környezetben és emberéletekben óriási károkat okozó hatását, egyetértett Aldo Leopolddal, hogy az ökológiai lelkiismeret megerősítésére van szükség. E nélkül tovább folytatódik a természet és az ember könyörtelen és értelmetlen kizsákmányolása. A gazdaság és a háborúk okozta ökológiai tragédiák hátterében a modern nyugati ember közhelyekbe burkolt, a szabadság és a demokrácia védelmezőjének álcája mögé rejtőző agressziója, félelmei és uralkodási vágya húzódik meg. Mindezek pszichológiai gyökere az elembertelenedés és az elidegenedés. Az ember összetéveszti a tárgyak és az absztrakt dolgok (árak, pénz, tulajdon) értékét az étellel magával, és az azonnali nyereséget mindennél többre tartja. Az ökológiai lelkiismeret megköveteli, hogy felismerjük a földi életközösség más tagjaival szembeni kötelezettségeinket, és az élet minden formáját tiszteljük (Merton, 1968).

Az ökológiai tudatosság meghatározó képviselője James Lovelock az angol geokémikus-ökológus, aki – az emberi tevékenység által kiváltott globális ökológiai változások kutatásai, illetve az 1960-as években elindult marsi életet vizsgáló program tapasztalatai alapján – az amerikai biológus Lynn Margulis-szal közösen dolgozta ki az ún. Gaia-elméletet. E szerint az elmélet szerint a földi élő és élettelen rendszerek szorosan összefüggenek, és önszabályozó (homeosztatikus) rendszert alkotnak. A görög mitológia Föld istennője (az anyatermészet, az anyaföld) után elnevezett „Gaia” a Föld bioszféráját, atmoszféráját, vizeit és földjeit magában foglaló komplex, önszabályozó rendszer, amely optimális fizikai-kémiai környezetet biztosít a földi élet számára (Lovelock, 2010). Ennek fényében a Gaia-etika azt követeli meg, hogy a gazdasági tevékenységek ne sérték „a Föld globális mintázatainak és mechanizmusainak az épségét, integritását” (tartózkodás a fajok kiirtásától, üvegházhatású gázok kibocsátásától, globális felmelegedést kiváltó széndioxid-kibocsátástól) (Zsolnai, 2001).

Bandura (2007) szerint, ha valóban a természet felelős gondnokai akarunk lenni, és azt meg kívánjuk őrizni a jövő generációk számára, akkor meg kell nehezíteni a morális önfelmentési stratégiák alkalmazását (moral disengagement) az ökológiailag romboló tevékenységek elkövetői számára. A természetkárosító gyakorlatok lelkiismereti kérdéseit az ember ugyanis pszichés stratégiák segítségével eltávolítja magától, hogy továbbra is fenntarthassa addigi tevékenységét, és ne kelljen szembenéznie annak negatív következményeivel. A globális méretű ökológiai és emberi károkat (erdőirtás, elsivatagosodás, globális felmelegedés, jégtagaró olvadása, tengerszint-emelkedés, szélsőséges időjárási viszonyok, talajpusztulás, a biológiai sokféleség csökkenése) okozó tevékenységeket sokszor valamely magasabb társadalmi, nemzeti vagy gazdasági célra hivatkozva próbálják igazolni, kedvező összehasonlításokkal bizonyítják a saját gyakorlatuk elfogadhatóságát, megszépítő nyelvezet mögé rejtik a valódi történéseket, a felelősség elhárításá-

val és szétterítésével csökkentik az elszámoltathatóságot; figyelmen kívül hagyják, minimalizálják vagy vitatják az általuk okozott káros hatásokat, dehumanizálják és hibáztatják az áldozatokat és elhíttelenítik a kedvezőtlen hírek közlöit. E pszichoszociális mechanizmusok egyéni és társadalmi szinten is működnek, ezért különösen fontos, hogy mielőbb csökkentsük, megállítsuk a természeti környezet és a jövő megőrzését gátló tényezőket, illetve aktivizáljuk ökológiai lelkiismeretünket.

Hans Jonas az emberi tevékenység természetének, térbeli és időbeli hatókörének, kiterjedésének drámai változását tapasztalva hívta fel a figyelmet egy újfajta etika szükségességére, a felelősség elvének fontosságára. Az ember összeadó és visszafordíthatatlan károkat okoz az élő természetben, ezért etikai követelmény a gondoskodás, a felelős viselkedés az önértékkel rendelkező természeti létezőkkel szemben. Úgy kell élnünk és cselekednünk, hogy ne veszélyeztessük az élet jövőbeni fennmaradását a Földön. Emberi kötelesség a jövő generációk és a természet iránti nem viszonyoságon alapuló, gondoskodói hozzáállás vállalása. A jövő generációk és a természeti létezők életfeltételeinek megőrzésére irányuló emberi felelősség szubsztantív jellegű (Jonas, 1984; Zsolnai, 2014a). A gazdasági döntéshozók természetes és szerződéses felelősséggel is rendelkeznek az érintettek irányában attól függően, hogy az adott érintettekkel szerződéses (szállítók, alkalmazottak, fogyasztók) vagy természetes módon (helyi közösségek, természeti környezet, jövő generációk) állnak kapcsolatban (Zsolnai, 2000).

Gregory Bateson széles körű antropológiai, biológiai, nyelvészeti, pszichológiai, kibernetikai, ökológiai és filozófiai kutatásai alapján jutott arra a következtetésre, hogy a modern filozófiai és tudományos gondolkodásban megtalálható dualitás (elme – test, ember – természet, társadalom – ökológia, biológiai – érzelmi, Isten – természet) alapvetően hamis. A világ egyéneket, társadalmakat és ökoszisztémákat magában foglaló rendszerekből épül fel, amelyek részei egy magasabb szintű, átfogó rendszernek. Ezt sokan Istennek, Bateson pedig „Mind”-nek nevezi. A tudatosság a híd az egyén, a társadalom és az ökológia között, a nyugati episztemológián keresztül fejlődött korlátozott tudatosság azonban nem összeegyeztethető az Univerzális Elmével. Ennek oka, hogy a nyugati gondolkodás túlságosan célorientált, így leszűkíti a figyelmet, az érzékelést, a tudatosság befogadóképességét. Azt a téves elképzelést erősíti, hogy az ember képes minden rendszert uralni, így a saját igényeinek megfelelően átalakíthatja azokat felbillentve a természetes egyensúlyt, tönkretéve az önjavító mechanizmusokat. Bateson megoldásként az alázatot és a természetes kibernetikus (önvezérelt) rendszerek elfogadását javasolja. A gondolkodást, a kizárólag kognitív alapú megismerést egészítsük ki az érzelmeket és a tudatalatti tényezőket is szintetizáló teljesebb tudatossággá. Mindezek eléréséhez a következő tényezők szükségesek: a szeretet kiterjesztése az egyének szintjéről a társadalmak, ökoszisztémák felé, a művészetek, költészet, zene gyakorlása az elme befogadóképességének tágitásához, kapcsolat ember és állat, ember és természet között, illetve a vallásgyakorlás/spiritualitás. Az emberi civilizáció elérendő egészséges ökológiája a természet és

az emberi civilizáció egységes rendszere, amelyben a civilizáció rugalmassága megegyezik a természetével, és nyitott még az alapjellemzőinek lassú változására is (Bateson, 1972).

Ökológiai tudatosság és spiritualitás

White-nál és Batesonnál is láttuk, hogyan jelenik meg a spiritualitás az ökológiai tudatosság vizsgálatakor. Most tekintsük át az ökológiai tudatosság témáját a spiritualitásra fókuszálva.

A spiritualitás fogalma

A profitmaximalizálásra összpontosító modern gazdasági működés veszélyezteti a természeti ökoszisztémák integritását, sokféleségét, a helyi közösségek autonómiáját, kultúráját és a jövő generációk életfeltételeit. A természet megőrzéséhez és a valódi emberi szükségletek kielégítéséhez mértékletes és gondos gazdálkodásra van szükség. Ez megköveteli a gazdasági szereplők arra irányuló belső motivációját, hogy a közjót szolgálják, és hogy a pénzen kívül más érték kategóriákban is mérjék a sikerességüket. Ennek alapja a spiritualitás lehet, mert e nélkül az etikus üzleti kezdeményezések, környezetvédelmi intézkedések hatástalanokká válhatnak, és a kívánnalossal éppen ellentétes eredményre vezethetnek (Zsolnai, 2015b).

Az emberi közösségek, a természeti ökoszisztémák és a jövő generációk jóllétéhez tehát elkötelezett, valódi gondosságra van szükség, ami a többi létezővel és a teremtés egyetemes forrásával való egység megtapasztalásából származhat. A spirituális tapasztalatoknak kiemelkedő szerepük van a döntéshozók személyiségének és etikus viselkedésének a fejlődésében, továbbá hozzájárulnak ahhoz, hogy a vezetők mélyebben megértsék a különböző döntési helyzeteket, rendszereket, új kategóriákat legyenek képesek alkotni, és a fennálló paradigmákon túlléphessenek (Zsolnai, 2014b). A spiritualitás fogalma sokáig kizárólag a vallásokhoz kapcsolódott, de ma már egyértelműen meghaladja az intézményesült vallások kereteit. A következő fő összetevőkből áll: kapcsolódás a belső „én”-hez; az egyént az önközpontú törekvések fölé emelő egyetemes értékek keresése, minden élővel való mély együttérzés, az élet forrásával való kapcsolatteremtés (Bouckaert – Zsolnai, 2012). A European SPES Institute (2017) meghatározása szerint a spiritualitás az élet értelmének – különböző szociokulturális formákban való – keresése, amely összeköti az embereket minden élővel és Istennel, avagy a Végső Valósággal.

A spiritualitásalapú vezetés

A spiritualitás egy gazdasági alkalmazási koncepciója a spiritualitásalapú vezetés, amelyben a megélt spiritualitásuk a vezetőket belső forrásként irányítja, miközben értelmet, célt és kiteljesedést keresnek a külső üzleti világban és tudatosságuk, lelkiismeretük belső világában egyaránt. Külső tetteik és belső reflexióik egymást támogatják, azaz a racionalitás és a spiritualitás egymást segítő nézőponttá válik a számukra (Pruzan, 2011). Mindezek eléréséhez azonban nem elég a vezetők képzését és a vezetés gyakorlatát átalakítani, az egyes

vezetők gondolkodásmódjának, tudatosságának változása, a belső irányítás és lelkiismeret megerősítése is szükséges (Pruzan, 2015a). A lét lényegének megismerése, a valódi Én megtapasztalása minden vezető számára elérhető. Ez azután a vezető döntéseiben, a külső üzleti világban is tükröződik majd. A spiritualitásalapú vezetés koncepciójának és gyakorlatának elfogadása, fejlesztése és támogatása azonban mindenek előtt attól függ, hogy a vezetők mennyire válnak tudatossá saját spiritualitásukról, a velük született isteniről, tökéletességről (Pruzan, 2015b).

Ökológiai tudatosság és vallás

Hogyan jelennek meg körülünk három meghatározó világnézeti rendszerében (katolikus kereszténység, Gandhi filozófiája, buddhista közgazdaságtan) az ökológiai tudatosság szempontjai?

Ferenc pápa – az ökológia védőszentjévé választott Assisi Szent Ferenc tanításai által inspirált – „Áldott légy” (Laudato si’) kezdetű enciklikája mutatja be a katolikus egyház ökológiai álláspontját. Ferenc pápa az ökológiai válság kérdéseinek fontosságára hívja fel a figyelmet, és összeköti azokat a társadalmi igazságosság kihívásaival. Tudományos pontossággal mutatja be a mai kor ökológiai és társadalmi válságtüneteit (környezetszennyezés, klímaváltozás, ivóvízszűkösség, a biológiai sokféleség csökkenése, az emberi életminőség és a társadalmak leromlása, globális egyenlőtlenségek), és megoldásként Assisi Szent Ferenc életét és tanítását állítja elének. A kiszolgáltatott emberek és természeti létezők iránti törődés, a béke, az öröm, az önzetlenség és a nyitottság érzése önmagunkban és a világ felé, a szellemi gazdagságot lehetővé tevő anyagi lemondás a legfontosabb alapjai az „integrál ökológiá”-nak nevezett, az emberekre és a természetre egyaránt odafigyelő, a humánus értékekkel telített transzdiszciplináris hozzáállásnak. Az ökológiának és a gazdaságnak, a természet- és társadalomtudományoknak, művészeteknek, oktatásnak együtt kell működniük, hogy a haszonelvű (individualista, végtelen növekedést feltételező, versenyre, fogyasztásra és szabályozatlan piacra épülő) modern gondolkodást felválthassa a méltányosságon, az igazságosságon, a mértékletes fogyasztáson, a természet önértékének elismerésén és a holisztikus világszemléleten alapuló „ökológiai polgárság” (ecological citizenship) eszménye. Az egyéni és közösségi ökológiai átalakulás alapja az ökológiai spiritualitás lehet, amelyben az ember a nagylelkű gondoskodás, az érzékenység, a hála érzése és az önfeláldozó munka által felismeri, hogy nem különül el a világtól, hanem egyetemes közösségben él az összes többi teremtménnyel (Ferenc pápa, 2015).

Gandhi filozófiájának alapjait a hinduizmus, a dzsainizmus és a buddhizmus, illetve John Ruskin „Unto This Last” című művének tanításai jelentették. A nem-ártás („ahimsa”) ősi védikus elve vált a hitvallásává. Fontos inspirációt jelentett számára továbbá Assisi Szent Ferenc a természettel való alázatos, békés és együttérző kapcsolat, az egyszerűség és az önkéntes, méltósággteljes szegénység gyakorlásában. A nem-ártás a létezés végső valóságát jelentő Igazság elérésének központi eleme volt számára, amiben személyes példát mutatott, amikor politikai céljait

nem erőszakkal, hanem az elnyomó hatalommal szembeni passzív ellenállással valósította meg. A nem-ártást alkalmazta életének, munkájának minden szegmensében, politikában, gazdasági, vallási, etikai, ökológiai kérdésekben. Legfőbb célja az indiai szegények nehézségeinek az enyhítése volt, amit az alapvető emberi szükségletek kielégítésére helyi szinten törekvő önellátó, kisléptékű, decentralizált, ökológiailag fenntartható gazdaságok segítségével tervezett elérni. Nem volt a gazdasági fejlődés, a tőke, a gépek vagy a piac ellensége, de a korlátlan iparosítást, a profittermelő vállalatokat és az erőforrások piaci elosztását ellenezte (Kovács – Ócsai, 2015). Ökológiai nézetei is a nem-ártáson alapultak: azt vallotta, hogy az állatoknak is vannak jogai, hogy életünk célját, önmagunk megismerését csak akkor tudjuk elérni, ha minden létezővel egynek tekintjük magunkat, és az önzetlen szolgálat vezet el annak felismeréséhez, hogy Isten minden létezőben ott van (Timmerman, 2015).

Gandhi felfogása nagy befolyást gyakorolt Ernst Friedrich Schumacherre, aki az 1970-es években alakította ki a buddhista közgazdaságtan koncepcióját (Kovács – Ócsai, 2015). A buddhizmus legkorábbi tanításai nem foglalkoznak külön a természettel, mert az i. e. V. század körül még nem volt probléma a környezetszennyezés. A fő kérdés az emberi szenvedés megszüntetése volt. A buddhista környezeti attitűd azonban mégis ökológikusnak tekinthető, mert olyan környezeti erények (nem-ártás, együttérzés, a kis lépték szeretete, a hála, a megelégedés, az egyszerűség, a bölcsesség és a tudatosság) fejlődnek ki, amik érzékennyé tesznek a természeti gondok iránt. A buddhista életmód és stratégia legfőbb célja a szenvedés megszüntetése, ami a Nemes Nyolcérteű Ösvény követésén keresztül érhető el (Kovács, 2015). Ez viszont ellentétben áll a modern nyugati közgazdaságtan alapelveivel (profitmaximalizálás, a vágyak kielégítése, piacok bevezetése, a világ instrumentális használata, önérdekre épülő etika). A buddhista közgazdaságtan fő elemei a szenvedés minimalizálása, a vágyak egyszerűsítése, a nem-ártás gyakorlása, a valódi gondoskodás és a nagylelkűség, amelyek segítségével a termelés és a fogyasztás az ökológiai fenntarthatóság irányába mozdítható el (Zsolnai, 2014c).

Vállalkozások ökológiai tudatossága

Brenkert (1995) szerint az üzleti világ speciális „etikával” rendelkezik, amely a szabad piaci rendszerrel és a gazdasági társaságok természetével függ össze. Ez alapján a gazdaság nem képes környezetileg felelősen működni, mert a társadalom, a kormányzat szabta kereteken belül elsődleges célja a nyereség maximalizálása. Ez a vállalatok „közgazdasági modellje”, amellyel szemben a „moralista modell” szerint a vállalkozások morális cselekvők, akiknek a törvények betartásán túl erkölcsileg helyesen, társadalmilag és környezetileg felelősen kell tevékenykedniük, azaz minimalizálni a károkozást és megoldani a környezeti problémákat. Mindehhez a vállalatoknak biocentrikus környezeti etikát kellene követniük (Hoffman, 1991 idézi Brenkert, 1995), valamint az egyes vállalatok környezeti lelkiismeretéből kifejlődő globális tudatos-

ságra lenne szükség (Goodpaster, 1990 idézi Brenkert, 1995). A gazdaság és a vállalatok belső törvényszerűségei (a szabad piaci vállalkozáshoz szükséges attitűdök, értékek, bürokratikus üzleti struktúrák, a rövid távú profitérdekeltség, növekedéskényszer, erőforráskihasználás, specializáció, árverseny) azonban megnehezítik, hogy a gazdasági szereplők valóban morálisan viselkedhessenek, morális tudatosságuk széttöredezik. Alapvető változásra van tehát szükség a gazdasági rendszerben és a gazdasági társaságokban (elszámoltathatóság erősítése, a racionalitás kibővítése, demokratizálás, nyitottság, környezetvédelem, fenntartható fejlődés), hogy a vállalatok és dolgozóik morálisan cselekedhessenek, a környezeti felelősségvállalásuk erősödhessen (Brenkert, 1995).

A környezeti problémáknál az ipusztériális és az ökológiai világszemlélet élesen különbözik egymástól. Timothy O’Riordan megfogalmazásában az ökológiai világszemlélet esetén a cél a harmónia a természettel. A természet nem csupán erőforrás, hiszen minden faj egyenlő, minden természeti létező önértékkel rendelkezik. A Föld erőforrásai végesek, amelyek a gazdasági növekedés elé korlátokat állítanak. A tudomány és a technológiai fejlődés nem tud mindent megoldani, a technológiának alkalmazkodnia kell a természethez és az emberhez. A fogyasztói vágyak korlátlan kielégítése helyett a szükségletekre kell helyezni a hangsúlyt, az emberek tudatosan egyszerű életmód keretében fogyasztói igényeiket képesek és hajlandóak kontrollálni. A hatalom elosztása decentralizált, és figyelembe veszi a természet és az emberek jogait (O’Riordan – Cameron, 1994 idézi Zsolnai, 2001).

Milyen következményeket von ez a világszemlélet maga után az ökológiailag tudatos vagy arra törekvő vállalkozások esetében?

Vállalkozások és fenntarthatóság

Számos kutatás foglalkozik azzal, hogy a vállalkozásoknak az ökológiai és társadalmi folyamatok pusztítása helyett minél inkább támogatniuk kellene azokat. E kutatások nagy része azonban önérdékkövetőnek és profitmaximalizálóknak tekinti a gazdasági szereplőket, és a meglévő üzleti stratégiákba igyekszik beépíteni a fenntartható fejlődés elveit. Parrish (2010) kitérít rá, hogy ez a szűk keret, és a nézőpont megfordításával arra keresi a választ, hogy a fenntarthatósági értékekkel és motivációkkal rendelkező vállalkozók milyen szervezeti tényezők segítségével tudnák értékeiket a leghatékonyabban megvalósítani a versenypiaci körülmények között. Parrish négy különböző szektorban és földrészen működő, eltérő mérettel és üzleti modellel rendelkező sikeres fenntartható vállalkozás esettanulmányának kvalitatív elemzésén keresztül öt kategóriában mutatja be sajátosságait a konvencionális vállalkozókhoz képest ((1) céljuk, létezésük indoka: az emberi és természeti erőforrások minőségének lehető leghosszabb időtávon történő megőrzése és erősítése, (2) hatékonyság, szinergiák: az elért hasznok növelése minden tevékenységnél a költséghatékonyság üldözése helyett, (3) tradeoffok, célok közötti egyensúly: egyszerre több cél kielégítő eredményének azonosítása, nem csupán egy dimenzió értékének maximalizálása, (4) döntési kritérium,

prioritás: az eredmények várható minősége, (5) hasznok elosztása: az elért érdemek és nem hatalmi viszonyok alapján (Parrish, 2010, p. 517.)). A fenntarthatóság által vezérelt vállalkozások által követett értékek kiegyensúlyozottságot teremtenek az egyén, a többi ember és a természet között, de a szervezetben feszültségeket okozhatnak. A sikeres vállalkozókat az különbözteti meg a többiektől, hogy megfelelő értékorientáció mellett a felmerülő szervezeti feszültségeket a fenti szempontok sikeres gyakorlati alkalmazásával oldják meg.

Dyllick és Muff (2015) szerint a fenntarthatósági menedzsment (sustainability management) egyre elterjedtebb a nagy vállalatok körében, de az ez irányú törekvések hatása nem jelentkezik bolygónk ökológiai állapotának javulásában. A mikroszintű fejlődés és a makroszintű romlás közötti „nagy szétkapcsolódás” (big disconnect) okait keresve megvizsgálták az üzleti fenntarthatóság (business sustainability) elméleti és gyakorlati hátterét, és egy négy fokozatú tipológiát dolgoztak ki az üzleti modellek fenntarthatóságának elemzéséhez. A kiinduló szint a napjainkban uralkodó üzleti hozzáállás, a „business-as-usual” Milton Friedman-i felfogása. Ezt a finomított tulajdonosi értékteremtés (refined shareholder value management) modelljei követik, amelyek kizárólag a gazdasági kockázatot vagy lehetőséget jelentő ökológiai, társadalmi kérdésekkel foglalkoznak, de alapvető üzleti stratégiájuk megváltoztatása nélkül. A harmadik szinten azok az üzleti modellek találhatók, amelyek a gazdasági, társadalmi és környezeti értékeket egyaránt szem előtt tartják működésük során (triple bottom line koncepció). A legmagasabb szinten a fenntarthatóság szempontjából leghaladóbb üzleti modellek (truly sustainable business) nézőpontjukat a negatív hatásokat minimalizáló törekvésektől kiterjesztik annak megértése felé, hogy miként tudnának minél nagyobb pozitív hatást gyakorolni a kritikus társadalmi és ökológiai kérdésekben. A legégetőbb fenntarthatósági kihívások megoldását formálják üzleti lehetőségekké. Hatásukat nem csak a vállalatuk szintjén igyekeznek kifejteni, hanem egész szektorukban, illetve más szektorok felé is. Ennek eszköze átláthatóságuk növelése, jó gyakorlataik megosztása, közös önszabályozás és szabványok meghatározása, együttműködések kiépítése a gazdaságon kívüli szereplőkkel, továbbá a játékszabályok megváltoztatására törekvés. A szerzők elismerik, hogy ez a nézőpontváltás óriási kihívás, a jelenlegitől alapvetően különböző stratégiai hozzáállást követel meg a gazdálkodó szervezetektől, és számos nagyon erős akadályozó tényező (a pénzügyi piacok erős részvényesier-ték-orientációja, rövid távú megtérülési igény) nehezíti a megvalósítását. Azzal azonban nem foglalkoznak, hogy a legmagasabb szintű fenntarthatóság felé való elmozduláshoz pontosan milyen változások szükségesek az uralkodó gazdasági modellben, és ezek hogyan valósíthatók meg.

Természet által ihletett vállalkozások, környezeti felelősségvállalás

A modern társadalmak gazdasági vállalkozásainak többsége kizsákmányolja a természetet és tönkreteszi az ökoszisztémákat, mert egyszerű nyersanyagforrásként tekint

rájuk. A tőkét és a munkaerőt fontosabb termelési tényezőnek tartják a természetnél, így az üzleti stratégiákat is azokra építik. A természet által inspirált, fenntartható vállalkozások azonban más világszemlélettel rendelkeznek, és olyan megújító termék- és szolgáltatásinnovációkat hajtanak végre, amelyek regenerálják a természeti szolgáltatásokat, újra összekötik az embert a természettel (regenerative eco-innovations). E világnézetnek az alapja egyfajta környezeti bölcsesség, amely felismeri, hogy az ember a természet része, függ tőle. A természet az összes fajért létezik, ezért a korlátozott erőforrásokat nem szabad csak saját emberi igényeink kielégítésére használni. Csak a Földet fenntartó gazdaság engedhető meg, és sikerességünk attól függ, hogy mennyire leszünk képesek tanulni a természet önfenntartó folyamataiból. A fenntartható vállalkozásoknak ökohatékonyaknak kell lenniük: valós ökológiai problémákat megoldani, párhuzamosan az emberi szükségletek kielégítésével és gazdasági értéktermelésével, illetve ökohatásosnak, azaz olyan termékeket és szolgáltatásokat előállítani, amelyek ténylegesen kiszolgálják az emberi és természeti igényeket és javítják az életminőséget.

Ahhoz, hogy egy természet által inspirált vállalkozó sikeres lehessen, öt alapelvet kell figyelembe vennie:

- a természeti erőforrások által okozott nem várt fenyegetések előrejelzése, átalakítása üzleti lehetőségekké, a természet szerepét tanítóként, mentorként felfogva,
- a gazdaság, a társadalom és a természet különböző érdekeinek figyelembevételével,
- hosszú távú gazdasági hatékonyság elérése, etikai nézőpontok és ökológiai hatásosság megvalósításával,
- a természet felfedezése és nem kizsákmányolása,
- tág értelemben vett üzleti érték előállítása, amely a gazdasági, ökológiai, erkölcsi, társadalmi és spirituális értékeket is magában foglalja (Hofstra, 2015).

A napjainkra kialakult helyzetben környezeti szempontból biztonságot csak új vállalati etikai felfogás, társadalmi és környezeti felelősségvállalás (környezetvédelmi elvárások teljesítése állami szabályozás, normák hiányában is) jelenthet. A vállalkozások társadalmi, környezeti kérdések iránti elkötelezettsége az előírások teljesítésétől, a veszélyek minimalizálásán át az értékteremtés irányába fejlődik. A környezeti elköteleződés alapjai lehetnek társadalmi normák (például érintettek elvárásai, állami szabályozások), technológiai lehetőségek (sikeres innovációk, ellátási láncban belüli kapcsolatok természete), valamint a vállalatvezetők kognitív, magatartási jellemzői (például környezeti elkötelezettség, morál, előfeltevések) (Csutura – Kerekes, 2004; Kerekes – Wetzker, 2007).

A természeti erőforrások megőrzését, a szennyezések és kockázatok csökkentését célzó környezettudatos vállalatirányításhoz (environmental management) és a vállalatok társadalmi felelősségéhez (corporate social responsibility) kapcsolódó eszközök (többek között a tisztább termelés, energiaracionalizálás, ökohatékonyaság, környezetbarát ter-

mékek, termékéletciklus-elemzés, környezeti termékim-
késés és teljesítményértékelés, környezeti jelentések, ipari
ökológia, ökológiai könyvvitel, környezetközpon-
tú irányítási
rendszerek, illetve etikai kódexek, vállalatirányítási szab-
ványok, fenntarthatósági jelentések, terméktanúsítványok,
társadalmilag felelős befektetések) alkalmazása Tóth (2007)
szerint operatív megközelítésnek tekinthető, amely szüksé-
ges, de nem elégséges a fenntartható fejlődés eléréséhez. E
cél a gazdaság, az emberiség egésze szempontjából stratégiai
kérdés, korunk legnagyobb kihívása, amely megoldásához
a szerző a „Valóban Felelős Vállalat” koncepcióját javasolja.
Ennek öt alapelve (1) a szállítás minimalizálása és helyi pia-
con előnyben részesítése, (2) az igazságosság, a méltányos-

ság erősítése, (3) a túlzott mértékű nyereség-növelés kerülése,
(4) az optimális méret elérése és megőrzése, valamint (5) a
valódi szükségletek kielégítő termékek. Az ilyen vállalko-
zások piramisszerűen egymásra épülő kategóriák mentén
változhatnak, fejlődhetnek a „rendes, helyi vállalkozásoktól”
indulva az „értékalapú szervezeteken”, illetve „másért vál-
lalkozókon” keresztül a „közösséget szolgáló vállalatok” felé
(Tóth, 2007, p. 88-91.). Fontos még, hogy e radikális válto-
zások megvalósításához a felelősséget személyek (vállalatve-
zetők, tulajdonosok) tudják vállalni, és akár alaptermékeik,
stratégiájuk teljes átdolgozására, új vállalkozások alapítására
lehet, illetve sokkal több tényleges cselekvésre, mint arról
való kommunikációra van szükség. (1. táblázat)

1. táblázat

A vállalkozások ökológiai tudatosságával foglalkozó szakirodalmi áttekintés főbb megállapításai

Fejezet / Alfejezet	Koncepció	Forrás	Főbb megállapítások
Ökológiai tudatosság / Az ökológiai tudatosságtól az ökológiai közgazdaságtanig	ökológiai tudatosság	Hughes (1991)	eredete az őskőkori társadalmakig nyúlik vissza; emberi lélek „természetes” állapota; az „én” természettel való azonosulása; szoros kapcsolat minden létezővel; jellemző még első nagy civilizációknál, majd fizikai, pszichológiai, spirituális elkülönülés a nem emberi természettől és a természeti környezet állapotának fokozatos romlása
		Christopher (1999)	1960-as évektől megkülönböztetik környezeti tudatosságtól, 1980-as évektől növekvő érdeklődés; környezeti problémák miatt érzett aggodalom és meggyőződés, hogy a környezeti problémák a modern társadalmi, kulturális intézményekben (modern kapitalizmus, ipari technológia, individualizmus, mechanisztikus tudomány) megtestesülő instrumentális racionalitás következményei; a megoldáshoz új intézmények, új, ökológiai racionalitás, az egyén világegyetemben elfoglalt helyének újfajta felfogása szükséges (atomisztikus helyett holisztikus)
		Hamilton (2010)	kialakulásához újfajta érzet, az ember természeti környezethez való új viszonya szükséges; meg kell érteni, hogy a fogyasztásalapú társadalmakban hogyan jön létre az emberek személyes identitása a fogyasztás intézményei által; fogyasztók szembesítése elérni szándékozott életmód hatásaival, következményeivel
		White (2011)	1970-es évek óta kutatják, többféle elnevezéssel (ökológiai én, ideális létállapot, én-megvalósítás, ökológiai érzékenység); meghatározásához mélyökológiai, ökozófiái előzmények összefoglalása: mély tudatosság az egyénnek a nem emberi természeti létezőkhöz fűződő biológiai, ökológiai, érzelmi és spirituális kapcsolatairól; a nem emberi természet önértékének tisztelése; mély aggodalom a természet pusztítása miatt és ennek racionális megértéssel, aktív, érzelmi, pszicho-spirituális viszonyulással történő kezelése; késztetés az emberen túli fogalmak megértésére a természethez való tapasztalati, érzelmi kapcsolódás által
Ökológiai közgazdaságtan	mélyökológia, ökozófia	Naess (1989) és Leff (1978), Devall – Sessions (1985), Devall (1988), Drengson (1989), Milbraith (1989), Beck (1995, 1999), Bragg (1996), Morris (2002), Hill et al. (2004), O’Sullivan – Taylor (2004), Uhl (2004), Ims (2015)	filozófiai és egyben cselekvő megközelítés; a rövid távú problémákra koncentráló, a környezetszennyezést, az erőforrások ki- merülését technológiai megoldásokkal orvosolhatónak tartó környezeti gondolkodás („sekély” ökológia) helyett a problémák gyökerének feltárására, a fennálló redukcionista, antropocentrikus ideológia, az egyén énképének újrafogalmazására, a gondol- kodásmód radikális megváltoztatására van szükség; a megoldás a pluralista ökofilozófián (alapértékei: összetettség, sokféleség, szimbió- zis, egység) és az ökozófiának nevezett személyes megközelítésen alapul. Az ökozófiában az ökológia és a gazdaság egyenrangú, és minden ember képes meghatározni világképét, értékeit, és azok szerint cselekedni, felelősséget vállalni
	ökológiai közgazdaságtan	Polányi (2004 [1944]), Boulding (1966), Schumacher (1991), Costanza (1997), Georgescu-Roegen (2002), Daly – Farley (2004), Brown – Timmerman (2015)	határozottan eltér a főáramú közgazdaságtan részét képező környezetgazdaságtantól; felfogása szerint a gazdaság része az ökoszisztémáknak, nem fordítva; a természeti tőke nem helyettesíthető ember alkotta tőkével, mert a természeti változások jórészt visszafordíthatatlanok; kiemelten fontos a holisztikus nézőpont, a generációk közötti méltányosság, a ter- mészeti folyamatok hosszú időtávja, a Föld eltartóképessége, a fenntartható fejlődés kérdése; etikai háttér: az ember nem ura, hanem tagja a földi életközösségnek, a Föld élő rendszereinek önértéke van, nem pusztán erőforrások, életfeltételeket biztosító szol- gáltatásuk gondos használatára és igazságos elosztására van szükség

<p>Ökológiai tudatosság / Az ökológiai tudatosság etikai vonzatai</p>	<p>ökológiai lelkiismeret, föld-etika (land ethics)</p>	<p>Leopold (1949), Merton (1968), Feng Lin – Fyles (2015)</p>	<p>a természet megőrzésének etikai, esztétikai értékeken és gazdasági célszerűségeen kell alapulnia; az a dolog helyes, ami megőrzi a természet integritását, stabilitását, szépségét; a megőrzés alapja a föld-etika, amely szerint az ember az ökoszisztémák része, és a „föld-közösség” uralkodójából a többi fajjal egyenrangú polgárává kell válnia; az ökológiai lelkiismeret megerősítése, az élet minden formájának tisztelete nélkül tovább folytatódik a természet és az ember – a modern nyugati ember agressziója, félelmei, uralkodási vágya, illetve az elembertelenedés, elidegenedés okozta – kizsákmányolása</p>
	<p>Gaia-elmélet, Gaia-etika</p>	<p>Lovelock (2010), Zsolnai (2001)</p>	<p>a földi élő és élettelen rendszerek szorosan összefüggenek, és együtt alkotják „Gaia”-t, a komplex, önszabályozó rendszert, amely a földi élet számára optimális fizikai-kémiai környezetet biztosít; a Gaia-etika megköveteli, hogy a gazdasági tevékenységek ne sértsék a Föld globális viszonyainak épségét</p>
	<p>morális önfelmentési stratégiák</p>	<p>Bandura (2007)</p>	<p>az ökológiailag romboló tevékenységek elkövetői a természetkárosító gyakorlatok lelkiismereti kérdéseit egyéni és társadalmi szintű pszichés stratégiák segítségével eltávolítják maguktól, hogy nem kelljen szembenézniük a következményekkel; ilyen stratégiák lehetnek például: a károsító tevékenységek elfogadtatása, igazolása valamely magasabb társadalmi, nemzeti, gazdasági célra való hivatkozással, kedvező összehasonlítással, megszépítő nyelvezettel, a káros hatások figyelmen kívül hagyásával, minimalizálásával, vitatásával, az áldozatok dehumanizálásával vagy hibáztatásával, a kedvezőtlen hírek közlöinek elhiteltelenítésével; az elszámoltathatóság csökkentése a felelősség elhárításával és szétterítésével; a természet és a jövő megőrzéséhez fel kell tudni ismerni, és hatástalanítani e stratégiák alkalmazását</p>
	<p>felelősségetika</p>	<p>Jonas (1984), Zsolnai (2000, 2014a)</p>	<p>az emberi tevékenység természete, térbeli és időbeli hatóköre drámaian megváltozott, kibővült, ezért újfajta etikára, a felelősség elvének megerősítésére van szükség; tevékenységünkkel összeadódó és visszafordíthatatlan károkat tudunk okozni, ezért elengedhetetlen, hogy úgy éljünk, cselekedjünk, hogy ne veszélyeztessük az élet jövőbeni fennmaradását a Földön; emberi kötelesség a természeti létezők és a jövő generációk iránti nem viszonyosságon alapuló, gondoskodói hozzáállás vállalása</p>
	<p>„Univerzális Elme”, természetes kibernetikus rendszerek</p>	<p>Bateson (1972)</p>	<p>a modern filozófiai és tudományos gondolkodásban megtalálható dualitás (például ember – természet, társadalom – ökológia, elme – test) alapvetően hamis, mert a világ egyéneket, társadalmakat, ökoszisztémákat magában foglaló rendszerekből épül fel, amelyek egy magasabb szintű, átfogó rendszernek a részei; ezt sokan Istennek nevezik, Bateson „Elmé”-nek; a túlságosan célorientált nyugati gondolkodás korlátozott, mert leszűkíti a figyelmet, az érzékelést, és téves elképzelést szül, hogy az ember minden rendszert képes uralni; megoldás az alázat, a természetes önvezérelt rendszerek elfogadása, a kizárólag kognitív alapú megismerés kiegészítése érzelmi, tudatalatti tényezők szintetizálásával; ezekhez feltétel a szeretet kiterjesztése a társadalmak, ökoszisztémák felé, az elme befogadóképességét támogató művészetek, költészet, zene gyakorlása, kapcsolat ember és természet között, illetve vallásgyakorlás, spiritualitás</p>
<p>Ökológiai tudatosság és spiritualitás / A spiritualitás fogalma</p>	<p>spiritualitás</p>	<p>Bouckaert – Zsolnai (2012), Zsolnai (2014b, 2015b), European SPES (2017)</p>	<p>a természet megőrzéséhez, a valódi emberi szükségletek kielégítéséhez mértékletes, gondos gazdálkodás szükséges, amely a gazdasági szereplők közös szolgálatára irányuló belső motivációján, a minden érintett jóllétét figyelembe vevő többdimenziós sikerdefinícióján, és az ezek mögött meghúzódó spiritualitáson alapulhat; fogalma sokáig kizárólag a vallások kapcsolódott, ma már meghaladja az intézményszerű vallások kereteit; fő összetevői: kapcsolódás a belső „én”-hez, egyetemes értékek keresése, minden élővel való mély együttérzés, az élet forrásával való kapcsolatteremtés; egy meghatározása: az élet értelmének különböző szociokulturális formákban való keresése, amely összeköti az embereket minden élővel és Istennel, avagy a Végső Valósággal</p>
<p>Ökológiai tudatosság és spiritualitás / A spiritualitásalapú vezetés</p>	<p>spiritualitásalapú vezetés</p>	<p>Pruzan (2011, 2015a, 2015b)</p>	<p>e koncepció szerint a vezetőket megélt spiritualitásuk belső forrásként képes vezetni, miközben értelmet, célt és kiteljesedést keresnek a külső, üzleti világban és lelkiismeretük belső világában egyaránt; ennek eléréséhez a vezetőképzés, a vezetési gyakorlat mellett az egyes vezetők gondolkodásmódját is át kell alakítani, lelkiismeretüket megerősíteni, hogy képessé váljanak tudatossá válni saját spiritualitásukról, a velük született isteniről; a valódi Én megtapasztalása minden ember és vezető számára elérhető, amely tapasztalat azután a döntésekben, a külső üzleti világban is megmutatkozik</p>

Ökológiai tudatosság és spiritualitás / Ökológiai tudatosság és vallás	katolikus kereszténység, integrál ökológia, ökológiai polgárság, ökológiai spiritualitás	Ferenc pápa (2015)	Assisi Szent Ferenc tanításai által inspirált, tudományos igényű „Áldott légy” (Laudato si’) kezdetű enciklikában; ökológiai válság és társadalmi igazságosság kapcsolata, válságtünetek bemutatása, megoldásként Szent Ferenc példája; integrál ökológia: a kiszolgáltatott emberekre és természeti létezőkre odafigyelő, humánus értékekkel (béke, öröm, önzetlenség, nyitottság önmagunk és a világ felé, szellemi gazdagság az anyagi lemondáson keresztül) telített transzdiszciplináris megközelítés ökológia, gazdaság, természet- és társadalomtudományok, művészetek, oktatás együttműködése a méltányosságon, igazságosságon, mértékletes fogyasztáson, természet önértékének elismerésén, holisztikus világszemléleten alapuló ökológiai polgárság eszményéért; az ember a nagylelkű gondoskodás, érzékenység, hála, önfeláldozó munka által felismeri, hogy egyetemes közösségben él az összes többi teremtménnyel
	Gandhi filozófiája, nem-ártás elve, önkéntes szegénység	Kovács – Ócsai (2015), Timmerman (2015)	középpontja a nem-ártás (ahimsa) ősi védikus elve, és fontos inspiráció Szent Ferenc természettel való alázatos, békés, együttérző kapcsolata, az egyszerűség, önkéntes, méltóságteljes szegénység gyakorlása ; Igazság elérésének eszköze politikai, gazdasági, vallási, etikai, ökológiai kérdésekben is, személyes példamutatása a passzív ellenállásra; cél az indiai szegénység enyhítése, alapvető emberi szükségletek kielégítése helyi szinten önellátó, kisléptékű, decentralizált, ökológiailag fenntartható gazdaságokkal, a korlátlan iparosítás, a profittermelő vállalatok uralmának és az erőforrások piaci elosztásának visszaszorításával; életünk célja önmagunk megismerése, ennek feltétele, hogy minden létezővel egynek tekintsük magunkat, és az önzetlen szolgálat
	buddhista közgazdaságtan, környezeti erények	Schumacher (1991), Kovács (2015), Kovács – Ócsai (2015), Zsolnai (2014c)	Schumachert Gandhi felfogása jelentősen befolyásolta; a buddhizmus nem foglalkozik külön a természettel, de környezeti attitűdje mégis ökológikus (környezeti erények: nem-ártás, együttérzés, kis lépték, hála, megelégedés, egyszerűség, bölcsesség, tudatosság); a buddhista életmód és stratégia legfőbb célja az emberi szenvedés megszüntetése a Nemes Nyolcérteű Ösvény követésén keresztül; a buddhista közgazdaságtan fő elemei a szenvedés minimalizálása, a vágyak egyszerűsítése, a nem-ártás gyakorlása, a valódi gondoskodás és nagylelkűség
Vállalkozások ökológiai tudatossága	vállalatok közgazdasági / moralista modellje, biocentrikus környezeti etika, vállalatok környezeti lelkiismerete	Goodpaster (1990), Hoffman (1991), Brenkert (1995)	az üzleti világ a szabad piaci rendszerrel és a gazdasági társaságok nyereségmaximalizáló természetével összefüggő sajátos etikája miatt nem képes környezetileg felelősen működni (közgazdasági modell); a vállalatok morális cselekvők is, akiknek társadalmilag, környezetileg felelősen kell viselkedniük a károkozás minimalizálására, a környezeti problémák megoldására (moralista modell); ehhez biocentrikus vállalati etikára, valamint a vállalat környezeti lelkiismeretéből kifejlődő globális tudatosságra van szükség; a gazdaság és a vállalatok belső törvényszerűségei (vállalkozási attitűdök, értékek, bürokratikus üzleti struktúrák, rövid távú nyereség- és növekedésérdekeltség, erőforráskihasználás, specializáció, árverseny) miatt a morális cselekvés nehéz, alapvető változás kell: például elszámoltathatóság erősítése, a racionalitás kibővítése, demokratizálás, nyitottság, környezetvédelem, fenntartható fejlődés
	indusztriális / ökológiai világszemlélet	O’Riordan – Cameron (1994), Zsolnai (2001)	az ökológiai világszemlélet célja a harmónia elérése a természettel, amely nem csupán erőforrás, mert minden faj egyenlő, minden természeti létezőnek önértéke van; a Föld erőforrásai végesek, ez korlátot jelent a gazdasági növekedés számára, hiszen a tudomány és a technológia nem tud mindent megoldani; a fogyasztói vágyak helyett a szükségletekre kell koncentrálni, a fogyasztók képesek és hajlandóak kontrollálni igényeiket; a decentralizáltan elosztott hatalom figyelembe veszi az emberek és a természet jogait

Vállalkozások ökológiai tudatossága / Vállalkozások és fenntarthatóság	fenntarthatóság által vezérelt vállalkozások	Parrish (2010)	a fenntarthatósági értékekkel és motivációkkal rendelkező vállalkozók milyen szervezeti tényezők segítségével tudnák értékeiket megvalósítani a versenypiacon? céljuk az emberi és természeti erőforrások hosszú távú megőrzése; minden tevékenység hasznának növelése prioritás a költséghatékonyság üldözése helyett; egyszerre több cél kielégítő eredményre törekvés; a döntéseket az eredmények várható minősége alapján minősítik; a hasznokat az elért érdemek és nem a hatalmi viszonyok alapján osztják el; a vállalkozó akkor lesz sikeres, ha az értékei által generált szervezeti feszültségeket eredményesen oldja meg az előző szempontok gyakorlati alkalmazásával
	fenntarthatósági menedzsment, „nagy szétkapcsolódás”, üzleti fenntarthatóság	Dyllick – Muff (2015)	az egyre elterjedtebb nagyvállalati fenntarthatósági menedzsment nem javítja a Föld ökológiai állapotát („nagy szétkapcsolódás”); az üzleti modellek fenntarthatóság alapján négyfélék lehetnek: (1) napjaink uralkodó üzleti felfogása, a „business-as-usual” nem fenntartható; (2) a „finomított tulajdonosi értékteremtés” modelljei csak a gazdasági kockázatot vagy lehetőséget jelentő ökológiai, társadalmi kérdésekre koncentrálnak alapvető stratégiájuk megváltoztatása nélkül; (3) a „triple bottom line” koncepció szerinti modellek gazdasági, társadalmi és környezeti szempontokra is figyelnek; (4) a „valóban fenntartható” modellek a negatív hatások minimalizálása mellett arra is összpontosítanak, hogyan érhetnének el minél nagyobb pozitív hatást, a legégetőbb problémák megoldását formálják üzleti modellekké; átláthatóságuk növelésével, jó gyakorlataik megosztásával, közös iparági önszabályozás és szabványok kialakításával, gazdaságon kívüli szereplőkkel való együttműködésekkel a játékszabályok átírására törekednek
Vállalkozások ökológiai tudatossága / Természet által ihletett vállalkozások, környezeti felelősségvállalás	természet által ihletett vállalkozások	Hofstra (2015)	a természet kizsákmányolása, az ökoszisztémák pusztítása, a tőke és munkaerő természetnél többre értékelése helyett e vállalkozások megújító termék- és szolgáltatásinnovációkat hajtanak végre, regenerálják a természetet, újra összekötik az embert a természettel; elismerik, hogy az ember a természet része, amely minden fajért létezik, ezért a korlátozott erőforrásokat nem szabad csupán emberi igénykielégítésre használni, és csak a Földet fenntartó (öko-hatékony és öko-hatásos) gazdaság engedhető meg; a sikeres vállalkozó a természetet tanítójának tekinti, nem kizsákmányolja; egyszerre veszi figyelembe a gazdaság, társadalom, természet hosszú távú érdekeit; számára az üzleti érték tág értelmű (gazdasági, ökológiai, erkölcsi, társadalmi és spirituális)
	vállalatok társadalmi és környezeti felelősségvállalása	Csutora – Kerekes (2004), Kerekes – Wetzker (2007)	napjainkban környezeti biztonságot csak új vállalati etikai felfogás, a jogszabályokon túlmutató társadalmi és környezeti felelősségvállalás jelenthet; a társadalmi, környezeti elkötelezettség az előírások teljesítésétől, a veszélyek minimalizálásán át az értékteremtés irányába fejlődik; a környezeti elköteleződés alapjai a társadalmi normák (állami szabályozások, érintettek elvárásai), technológiai lehetőségek (sikeres innovációk, ellátási láncban belüli kapcsolatok természete), illetve a vállalatvezetők kognitív, magatartási jellemzői (morál, előfeltevések)
	környezettudatos vállalatirányítás, vállalatok társadalmi felelőssége (CSR), „Valóban Felelős Vállalat”	Tóth (2007)	a környezettudatos vállalatirányítás és a vállalatok társadalmi felelősségvállalása operatív megközelítések, amelyek szükségesek, de nem elégségesek a fenntartható fejlődéshez; a stratégiai kihívás megoldásához „Valóban Felelős Vállalatra” van szükség, amelynek öt alapelve: (1) szállítás minimalizálása, helyi piacok prioritása; (2) igazságosság, méltányosság erősítése; (3) túlzott mértékű nyereségnövelés elkerülése; (4) optimális méret; (5) valódi szükségleteket kielégítő termékek; vállalkozások fejlődése a „rendes, helyi vállalkozásoktól”, az „értékalapú szervezeten”, „másért vállalkozókon” át a „közösséget szolgáló vállalatok” felé; a radikális változásokért a felelősséget az egyének (vállalatvezetők, tulajdonosok) tudják vállalni; és akár alaptermékeik, stratégiájuk teljes átdolgozására, új vállalkozások alapítására is szükség lehet

Összehasonlító elemzés, további kutatási irányok

A Vezetéstudomány, mint a hazai szakirodalom meghatározó folyóiratának ökológiai tudatosság fogalmához legközelebb álló témájú tanulmányai összehasonlító elemzésekor a releváns cikkek kiválasztásához a szerző az EBSCO adatbázisok search.ebscohost.com honlap segítségével elérhető összevont keresőjét használta (a Budapesti Corvinus Egyetem Egyetemi Könyvtár hozzáférésén keresztül). A keresés során az „ökológia”, „tudatosság”, „ökológiai tudatosság”, „etika”, „értékek”, „értékorientáció”, „fenntarthatóság”, illetve „vál-

lalatok társadalmi felelősségvállalása” keresőszavakat és ezek angol megfelelőit alkalmazta. A keresések eredményeként megtalált cikkek tartalmi áttekintése után a témához való kapcsolódásuk alapján öt tanulmányt emelt ki, amelyeket a fellelhető tartalmi hasonlóságok alapján megfogalmazható két dimenzió (az értékorientált működéshez szükséges jellemzők és a hazai vállalatok működésének etikai, értékorientációs jellemzői) mentén jellemezte. (Az elemzett tanulmányok több esetben egymástól távol álló témákat ölelnek fel, ezért egyes kategóriák esetében több mező üresen maradt.) A cikkek összehasonlító elemzésének eredményeit a 2. táblázat tartalmazza.

A Vezetéstudomány című folyóirat az ökológiai tudatosság témájához legközelebb álló tanulmányainak összehasonlító elemzése

Forrás: Téma:	Milton, 2010	Bárth-Fehér, 2012	Győri, 2012	Szegedi, 2012	Kopfer-Rácz – Hofmeister-Tóth – Sas, 2013
Az értékorientált működéshez szükséges jellemzők, viszonyok	A CSR koncepció stratégiai, üzleti szempontú, instrumentális használata nem alkalmas arra, hogy a vállalatok társadalmi felelősségvállalása valóban a fenntarthatóság irányába mutasson: A vállalatok, a kormányzás és a szervezetek újragondolására, újjáalkotására van szükség, amely lehetővé teszi, hogy a gazdasági rendszer az eddigiektől eltérően ne pusztítsa, hanem megőrizze, helyreállítsa a természeti környezetet, visszaadja a munka valódi értelmét, lehetővé tegye az értékes innovációt és a természeti korlátokat tiszteletben tartó jóllétet (67. o.)		A közjó elérését célzó etikai felelősség kudarcainak megoldásához a gazdasági élet alapvető átfogalmazására lehet szükség: Az etika elsőfajú kudarc esetén a vállalatvezetés számára fontosabb a profitnövelés, mint a döntések társadalmi, környezeti hatásai (60. o.) Az etika profitnövelő eszközként való használata a másodfajú kudarc (60. o.) A piaci, a kormányzati és az etikai kudarcok elkerülése érdekében e rendszerek együttműködése mellett a gazdasági rendszer alapjainak átfogalmazására, az önérdék és az egydimenziós teljesítményértékelés helyett új, holisztikus szemléletmódra van szükség (63. o.)		
A hazai vállalatok működésének etikai, értékorientációs jellemzői		A hazai vállalatok szándékolt stratégiájában egyre inkább megjelennek a környezeti aspektusok, ugyanakkor a környezetvédelmi kérdéseket széles körben menedzselő vállalatok aránya alacsony (53. o.) Egyre több vállalat úgy érzékeli, hogy a környezetvédelmi kérdések vállalati stratégiába való integrálása alapvető elvárás a piacon, melynek figyelmen kívül hagyása versenyhátrányt jelentene a piacon (53. o.) A társadalmi aspektusok figyelembevétele és az etikai normák intézményesültsége a felelősnek minősíthető vállalatoknál is igen alacsony (53. o.)		A hazai nagyvállalatok etikai kódexeinek kidolgozottsága és alkalmazása elmarad a fejlettebb országokban tapasztalathoz képest: Az etikai kódexekben etikai értéknek legtöbb esetben a felelősség, tisztesség, tisztelet, együttműködés, nyitottság, átláthatóság, becsületesség, bizalom, korrektség és méltányosság jelenik meg (51. o.) A hazai etikai kódexek témáinak széleskörűségében, mélységében, a mindennapi működésbe és vállalati kultúrába való integráltságukban elmaradnak a fejlettebb országok jellemzőitől (52. o.)	A magyar vállalkozók szociokulturális beállítódása jelentősen különbözik a nagyvállalati vezetőkétől és a magyar társadalom összességétől: A magyar KKV-vezetők jobban preferálják az önállóságot, az egyenlőséget, mint a társadalom, jellemzőbbek rájuk a férfias értékek (versenysszellem, teljesítmény, anyagi siker), de az együttműködés, a kockázatkerülés, a stabilitásra törekvés, a rövid távú időorientáció és az alacsony innovációs aktivitás is (9-10. o.)

Az összehasonlító elemzés eredménye alapján a következő jövőbeni kutatási irányok fogalmazhatók meg a nyitva hagyott kérdések, megoldatlan problémák mentén.

Kopfer-Rácz és társai (2013) hazai KKV-k szociokulturális tényezőit vizsgáló kutatásához kapcsolódva érdekes lenne megvilágítani, hogy a magyar kisvállalkozások többségének anyagsiker-orientáltsága, rövid távú időorientációja mennyire és hogyan egyeztethető össze az ökológiai tudatossághoz szükséges hosszú távú, ökológikus gondolkodásmóddal.

Bárth-Fehér (2012), Győri (2012) és Szegedi (2012) által nem érintett kérdés, hogy hogyan ítéljük meg az etika, az etikai rendszerek instrumentális használatát. Milton (2010) pedig azt a kérdést hagyja nyitva, hogyan képes a CSR-koncepció öszinte értékelköteleződéssé válni.

S végül a korábbi tapasztalatok alapján az értékorientáltság jellemzően inkább kisméretű vállalkozásoknál tapasztalható, ezért érdekes lehet összevetni a hazai értékorientált vállalkozások értékelkötelezettségét a hazai

mikro-, kis- és középvállalkozások átlagos szociokulturális beállítódásával (Kopfer-Rác et al., 2013).

A szerző által azonosított, a tárgyalt témakörökhez kapcsolódó lehetséges jövőbeli kutatási irány még az ökológiailag fenntartható gazdasági cselekvés azonosítása és tanulmányozása. Ennek egy lehetséges módja az ökológiailag tudatosnak tekinthető progresszív hazai és külföldi vállalkozások példáinak empirikus vizsgálata, elemzése elsősorban a kiválasztott esetek és külső, belső összefüggéseik minél alaposabb megismerésére törekvő feltáró jellegű, kvalitatív módszertan segítségével. E vizsgálatok során az alábbi kutatási kérdések merülhetnek fel:

- melyek az ökológiailag tudatos vállalkozások fő jellemzői, alapértékei, üzleti modelljének leglényesebb elemei,
- milyen a működési környezete, kontextusa az ökológiailag tudatos vállalkozásoknak,
- az ökológiailag tudatos működés a természetre nézve milyen előnyös hatásokkal járhat,
- foglalkoznak-e e vállalkozások az ökológiai átalakulás kérdéseivel, lehetségesnek tartják-e, és ha igen, milyen módon,
- gyakorlati példáikból merítve meghatározhatók-e ajánlások a fennálló gazdasági rendszer ökológiai átalakítására,
- felfedezhető-e új elméleti koncepció működésük vizsgálatából.

A lehetséges jövőbeli kutatási irányok a vállalkozások ökológiai tudatosságának tanulmányozása mellett az ökológiailag tudatos fogyasztás, illetve a kettő együttes, párhuzamos vizsgálatát is célozhatják. A szerző a bevezetésben részletesen, de a teljesség igénye nélkül felsorolta, hogy az ökológiailag tudatos fogyasztás témájának vizsgálatához milyen szakirodalom tanulmányozását tartja célszerűnek, ezért itt csak a felmerült témákat emeli ki újra: (1) az ökológiailag kedvező változáshoz szükséges radikális életmódváltás, (2) a fenntartható fogyasztás lehetőségei, trendjei, (3) az értékek, különösen a környezeti értékek hatása a fogyasztói viselkedésre, (4) a fogyasztói értékek befolyása az ökológiai viszonyok romlására, (5) az ökológikus, fenntartható fogyasztás kapcsolata az értékekkel, illetve a tudatossággal, (6) a tudatosság, a környezetorientált viselkedés, az értékek és a spiritualitás, valamint ökológiai hatásaik kapcsolata. E kérdések tanulmányozásának lényeges szempontja az annak mélyebb megértéséhez való hozzájárulás, hogy a gazdaság fenntarthatóvá tételéhez radikális, az uralkodó materialista gazdasági paradigmán túlmutató változás szükséges, amelyben az ökológiai tudatosság erősödésének meghatározó szerepe van.

Összefoglalás, következtetések, ajánlások

A Föld jelenlegi ökológiai helyzete miatt a – mindezt túlnyomó részt okozó – fennálló társadalmi-gazdasági rendszer gyökeres átalakítása elengedhetetlennek tűnik, az üzleti világban az etikai nézőpontok figyelembevételére, az ökológiai értékek tiszteletére és ökológiai tudatosságra

van szükség. A szerző a nemzetközi szakirodalom elméleti koncepcióinak áttekintésével és néhány kapcsolódó hazai tanulmány rövid összehasonlító elemzésével a hazai szakirodalomban e téren tapasztalható hiány enyhítéséhez, valamint általánosságban az ökológiai válság megoldási lehetőségeinek kutatásához, illetve az ökológiai tudatosság irányába történő elmozduláshoz kívánt hozzájárulni. E hozzájárulás annak megértéséhez is szeretne kapcsolódni, hogy a gazdaság fenntarthatóvá tételéhez radikális, az uralkodó materialista gazdasági paradigmán túlmutató változás szükséges. Ennek első lépése pedig a tudatosságunk megváltoztatása.

Az ökológiai tudatosság szakirodalmának részletes áttekintése után a tanulmány zárásaként a különböző koncepciók legfőbb megállapításait, következtetéseit foglaljuk össze, amelyek egyben ajánlasként is szolgálnak a téma iránt érdeklődő, önmagukat fejlesztetni, a világot jobbitítani szándékozó olvasók számára.

Az ökológiai tudatosság, a természettel való harmónia az emberiség természetes állapota, amelytől a modern ember fizikailag, pszichológiailag, spirituálisan fokozatosan eltávolodott. A XX. század második felétől egyre súlyosbodó kedvezőtlen ökológiai, társadalmi, gazdasági hatások enyhítéséhez, visszafordításához új társadalmi, kulturális intézmények, új, ökológiai racionalitás, holisztikus énfelfogás szükségesek. A mélyökológia szerint a problémák gyökerének feltárása, valamint a gondolkodásmód radikális megváltoztatása mellett az ökológiai értékekkel összhangban álló személyes elköteleződések mentén való aktív cselekvés és felelősségvállalás a feladat. Az ökológiai közgazdaságtan hangsúlyozza, hogy a gazdaság az ökoszisztémák része, és a természeti létezők önértékét, a generációk közötti méltányosságot, a Föld eltartóképességét, a hosszú távon fenntartható fejlődést szem előtt tartva gondosan kell használnunk és igazságosan elosztanunk az életfeltételeinket biztosító természeti szolgáltatásokat.

Az ökológiai tudatosság etikai vonzatai szerint csak az a dolog lehet helyes, amely megőrzi a természet integritását, stabilitását, szépségét (föld-etika), és az ökológiai lelkiismeret megerősítésére van szükség a természet és az ember kizsákmányolásának enyhítéséhez, megszüntetéséhez. A Földet és minden földi létezőt egy egységes, komplex, önszabályozó rendszernek tekintő Gaia-etika megköveteli, hogy a gazdálkodó szervezetek ne sértsék a globális természeti viszonyok és folyamatok épségét. Az ember drámaian megnövekedett és globális kiterjedésűvé vált befolyása, hatóereje visszafordíthatatlan károkat képes okozni, ezért emberi mivoltunkból származó kötelességünk, hogy tevékenységünkkel ne veszélyeztessük az élet jövőbeni fennmaradását a Földön (felelősségetika). Elengethetetlen, hogy egyre inkább felismerjük, legyőzzük magunkban és magunk körül a morális önfelmentési stratégiák működését, amelyekkel a természetkárosító gyakorlatok lelkiismereti kérdéseit távolítjuk el magunktól. Arról is tudatosnak kell lennünk, hogy a túlzó módon célorientált nyugati gondolkodás korlátozott, mert leszűkíti a figyelmet, az érzékelést, és azt a téves elképzelést szüli, hogy az ember minden rendszert képes uralni. Ennek feloldásához

alázatra, a kizárólag kognitív alapú megismerés érzelmi, tudatalatti tényezőkkel történő szintetizálására, az ember természettel való kapcsolatának erősítésére van szükség, amelynek eszközei lehetnek a művészetek, költészet, zene, vallások gyakorlása, a spiritualitás.

A spiritualitás a belső „én”-hez való kapcsolódás, az egyetemes értékek keresése, a minden létezővel való mély együttérzés, az élet forrásával való kapcsolatteremtés, amely belső irányítóként a vezetőket is képes segíteni, miközben értelmet, célt és kiteljesedést keresnek a külső, üzleti világban és lelkiismeretük belső világában egyaránt (spiritualitásalapú vezetés). Minden ember, minden vezető képes a valódi Én megtapasztalására, illetve arra, hogy tudatossá váljon saját spiritualitásáról, a vele született isteniről, amely tapasztalat azután a döntésekben, a külső üzleti világban is megmutatkozik. A spiritualitás egyik legelterjedtebb vallási formája, a katolikus kereszténység Assisi Szent Ferenc tanításaiból merít az ökológiai válság megoldásának kidolgozásánál, amelyet összekapcsol a társadalmi igazságosság kérdésével. Humánus értékekkel telített transzdiszciplináris megközelítése (integrál ökológia) a méltányosságon, igazságosságon, mértékletes fogyasztáson, a természeti létezők önértékének elismerésén, holisztikus világszemléleten alapuló ökológiai polgárság eszménye felé közeledést tűzi ki célul, aki nagy-lelkű gondoskodás, érzékenység, hála, önfeláldozó munka által felismeri minden létezővel való közösségét. Gandhi filozófiájában a nem-ártás ősi elve, a természettel való alázatos, békés, együttérző kapcsolat, az egyszerűség, az önkéntes, méltóságteljes szegénység áll. Szerinte életünk célja önmagunk megismerése, amely a minden létezővel való egység érzésén és az önzetlen szolgálton keresztül valósulhat meg. A buddhista közgazdaságtan fő elemei a szenvedés minimalizálása, a vágyak egyszerűsítése, a nem-ártás gyakorlása, a gondoskodás és nagylelkűség. Gyakorlatában kiemelt szerepe van a környezeti erények (nem-ártás, együttérzés, kisléptékűség, hála, megelégedés, egyszerűség, bölcsesség, tudatosság) fejlesztésének.

A vállalkozások ökológiai tudatosságára koncentrálva a moralista modell szerint a vállalatok morális cselekvők, amelyeknek társadalmilag, környezetileg felelősen kell viselkedniük az általuk okozott károk minimalizálására, környezeti problémák megoldására törekedve. E célok eléréséhez eszközül nyitottságuk, elszámoltathatóságuk erősítése, racionalitásuk kibővítése, folyamataik demokratizálása, környezeti ügyekre, fenntartható fejlődésre való koncentrálásuk ajánlott. Ezekhez hasonlóan az ökológiai világszemlélet szerint a természettel való harmónia elérése a fontos, amelyben a vállalatok tudatában vannak, hogy a Föld erőforrásainak végelessége miatt a gazdasági növekedés lehetőségei korlátozottak, nincs minden kérdésre technológiai megoldás, ezért inkább a fogyasztói szükségletekre, a decentralizált hatalomelosztásra, az emberek és a természet jogaira kell fókuszálniuk. A fenntarthatóság által vezérelt vállalkozások példájából a következők emelhetők ki: a költséghatékonyság üldözése helyett a pozitív hatások növelése, egyszerre több cél szerinti optimalizálás a pénzügyi nyereségmaximalizálás kizárólagossága helyett, a hasznok érdek szerinti

elosztása. A legégetőbb problémák megoldására kidolgozott „valóban fenntartható” üzleti modellek a tevékenységek negatív hatásainak minimalizálása mellett a kiváltott pozitív hatások növelésére, átláthatóságuk fokozására, jó gyakorlataik megosztására, iparágon belüli és kívüli együttműködések segítségével a gazdasági játékszabályok átírására törekednek. A természet által ihletett vállalkozások olyan termék- és szolgáltatásinnovációkat hajtanak végre, amelyek a természet kizsákmányolása, pusztítása helyett helyreállítják, megújítják azt. A természetből példát merítve csak ökohatékony és ökohatásos tevékenységeket folytatnak, amelyek egyszerre veszik figyelembe a gazdaság, társadalom, természet hosszú távú érdekeit, illetve tág értelemben vett (a gazdasági mellett ökológiai, erkölcsi, társadalmi és spirituális értékeket is magában foglaló) üzleti értéket teremtenek. A jogszabályi megfelelésen túlmutató társadalmi, környezeti felelősségvállalás alapjai a társadalmi normák, technológiai lehetőségek, illetve a vállalatvezetők kognitív, magatartási jellemzői (morál, előfeltevések). A fenntartható fejlődés eléréséhez azonban nem elégségesek a környezettudatos vállalatirányítás, a társadalmi felelősségvállalás operatív eszközei, stratégiai válaszokra van szükség, amelyek a „Valóban Felelős Vállalattá” válás irányába vihetnek. E vállalatok minimalizálják szállítási szükségleteiket, helyi piacokra koncentrálnak, erősítik működésük során az igazságosság, méltányosság jelenlétét, tartózkodnak a túlzott mértékű nyereségnöveléstől, optimális méret elérése és megtartására törekednek, termékeik valódi szükségleteket elégítenek ki. Mindezek radikális változást igényelhetnek, akár alaptermékeik, alapvető stratégiájuk módosítását is szükségessé tehetik, amiért a vállalatvezetők, tulajdonosok vállalják a felelősséget.

Az összefoglalás terjedelme is mutatja, hogy az ökológiai tudatosság szakirodalmának áttekintése alapján bőséges mennyiségű következtetés, ajánlás áll rendelkezésre a vállalkozásuk ökológiai tudatosságán változtatni szándékozó vezetők számára. Talán egyszerre túl sok is. A szerző ezért legfőbb gyakorlati ajánlasként azt emeli ki, hogy a változást kezdjék legelőször, saját értékeik, gondolataik, érzéseik őszinte átvizsgálásával, feltérképezésével: melyek a személyes céljaik, prioritásaik, értékelhető zettségeik, milyen a kapcsolatuk önmagukkal, a többi emberrel és a természettel. Ezek nem könnyű kérdések, de megkerülhetetlenek az ökológiai tudatosság felé vezető úton, mert minden más csak az ezekről való tudatosságuk függvényében változhat.

Jegyzet

¹ Az ökológia – a magyar tudományos életben elfogadott meghatározás szerint – az élőlények és környezetük közötti kölcsönhatások törvényszerűségeivel foglalkozó szünbiológiai (az egyed feletti szerveződési szintet vizsgáló) tudomány, amely az élőlény-populációk és a populációk alkotta rendszerek (társulások) környezettel való kölcsönhatásait, az elterjedésüket biztosító és korlátozó feltételeket, ezek produktivitásukra való hatásait vizsgálja (Juhász-Nagy, 1986; Hortobágyi – Simon, 2000).

² A tudatosságról mindannyiunknak vannak személyes tapasztalásai, a meghatározása azonban eltér a szerteágazó kutatási területeken, a keleti és a nyugati hagyományban, így nincs egységes meghatározása. A nyugati filozófiában az ókor óta az érdeklődés tárgyát képezi: Platon, majd Arisztotelész után Descartes, Locke, Leibniz és Kant is foglalkozott vele. A tudatosság kutatása a XIX. század végétől számos irány

vett, a pszichológiában Freud, a filozófiában Husserl és Heidegger, az 1980-as évektől pedig az agykutatás, neuropszichológia, idegtudomány vizsgálódásai is jelezték a tudatosság témája iránti interdiszciplináris érdeklődés megerősödését (Koch, 2004; Tononi-Kock, 2015; Gennaro, é. n.). Keleten a védikus (Chakraborty, 1995; Sen, 2008; Velmans, 2009; Pruzan, 2016) és a buddhista tanításokban (Rahula, 1974; Dalai Lama, 1995, 2005 idézi Marques, 2012; Nhat Hanh, 2008) is kiemelt fontosságú a tudatosság kérdése.

³ Kutatások (lásd többek között Carrington, 2016; Waters et al., 2016) támasztják alá, hogy az emberiség napjainkban már egy új földtörténeti korszakban, az antropocén korában él, amelynek fő jellemzője, hogy az ember a Föld csaknem minden pontját felfedezte, benépesítette már, tevékenységének hatása (Takács-Sánta (2010) alapján csak néhány hatást kiemelve: globális éghajlatváltozás, biológiai sokféleség csökkenése, erdőirtás, édesvíz-szűkösség) és kiterjedtsége pedig a földi viszonyokat meghatározó nagy természeti erőkhöz (például a nehézségi erő, kőzetlemezek mozgása, időjárás) mérhető. A földtudományokban egyelőre még nem történt meg az antropocén korszak hivatalos elismerése, és nincs általános egyetértés a kezdetét illetően sem (egyesek szerint a több mint 12 ezer évvel ezelőtti tehető újközi mezőgazdasági forradalomtól számítandó, mások az ipari forradalomtól, illetve a legtöbben a második világháború végi nukleáris tesztekkel eredeztetik). Általánosan elfogadott azonban, hogy az antropocén drámaian eltér a megelőző korszakoktól. A földi rendszerek korlátaiba (planetary boundaries (Steffen – Richardson et al., 2015)) ütköző, az 1950-es évektől egyre gyorsuló mértékben romló ökológiai, illetve kedvezőtlenebbé váló társadalmi és gazdasági folyamatok (ezt hívják a „nagy felgyorsulás” (great acceleration) jelenségének (Steffen – Broadgate et al., 2015)) miatt kiemelt figyelmet érdemel a vizsgálata, a társadalmi, gazdasági rendszerek működésének mielőbbi lényegi megváltoztatása pedig elengedhetetlen.

Felhasznált irodalom

- Ahuvia, A. C. – Wong, N. Y. (2002): Personality and values based materialism: their relationship and origins. *Journal of Consumer Psychology*, Vol. 12, No. 4, pp. 389–402.
- Bandura, A. (2007): Impeding Ecological Sustainability through Selective Moral Disengagement. *International Journal Innovation and Sustainable Development*, Vol. 2, No. 1, pp. 8-35. Forrás: <http://humanitieslab.stanford.edu/transformativedesign/admin/download.html?attachid=157880> letöltve: 2017.02.12.
- Barth-Fehér, Sz. (2012): Fenntarthatóság a hazai vállalati gyakorlatban. *Vezetéstudomány*, XLIII. évf. 10. szám, pp. 44-54.
- Bateson, G. (1972): Steps to an Ecology of Mind. *Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*. London: Jason Aronson Inc. Forrás: nomadicartsfestival.com/wp.../02/Gregory-Bateson-Ecology-of-Mind.pdf letöltve: 2017.02.09.
- Beck, U. (1995): *Ecological politics in an age of risk*. Cambridge: Polity Press
- Benson, K. R. (2000): The emergence of ecology from natural history. *Endeavour*, Vol. 24, No. 2, pp. 59-62.
- Bouckaert, L. – Zsolnai, L. (2012): Spirituality and business: An interdisciplinary overview. *Society and Economy*, Vol. 34, No. 3, pp. 489-514.
- Boulding, K. (1966): The economics of the coming spaceship Earth. Horn, G. (ford.): *Az eljövendő „Föld-űrhajó” gazdaságtana*. In: Pataki, Gy. – Takács-Sánta, A. (szerk.) (2005)
- Bragg, E. (1996): Towards ecological self: deep ecology meets constructionist self-theory. *Journal of Environmental Psychology*, Vol. 16, pp. 93-108.
- Brenkert, G. G. (1995): *The Environment, The Moralists, The Corporation and Its Culture*. *Business Ethics Quarterly*, Vol. 5, No. 4, pp. 675-697.

- Brown, P. G. – Timmerman, P. (eds.) (2015): *Ecological Economics for the Anthropocene. An Emerging Paradigm*. New York: Columbia University Press
- Brunso, K. – Scholderer, J. – Grunert, K. G. (2004): Closing the gap between values and behaviour – a means-end theory of lifestyle. *Journal of Business Research*, Vol. 57, No. 6, pp. 665-670.
- Carrington, D. (2016): The Anthropocene epoch: scientists declare dawn of human-influenced age. *The Guardian*, 29 August 2016, Forrás: <https://www.theguardian.com/environment/2016/aug/29/declare-anthropocene-epoch-experts-urge-geological-congress-human-impact-earth> letöltve: 2018.07.11.
- Carson, R. (2007): *Néma tavasz*. Páty: Katalizátor Kiadó
- Chakraborty, S. K. (1995): *Ethics in Management. Vedantic Perspectives*. Oxford: Oxford University Press
- Christopher, M. (1999): An Exploration of the „Reflex” in Reflexive Modernity – The Rational and Prerational Social Causes of the Affinity for Ecological Consciousness. *Organization & Environment*, Vol. 12, No. 4, December, pp. 357-400.
- Costanza, R. – Perrings, C. – Cleveland, C. J. (eds.) (1997): *The development of ecological economics*. Cheltenham: Edgar Elgar
- Crutzen, P. J. – Stoermer, E. F. (2000): The Anthropocene. *IGBP Global Change Newsletter*, No. 41, pp. 17–18.
- Csutora, M. (2012): One More Awareness Gap? The Behaviour-Impact Gap Problem. *Journal Consumer Policy*, Vol. 35, No. 1, pp. 145-163. Forrás: http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/927/1/Csutora_2012_The%20Behaviour-Impact%20Gap%20Problem.pdf letöltve: 2017.02.24.
- Csutora, M. – Hofmeister-Tóth, Á. (szerk.) (2011): *Fenntartható fogyasztás? A fenntartható fogyasztás gazdasági kérdései*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem
- Csutora, M. – Kerekes, S. (2004): *A környezetbarát vállalatirányítás eszközei*. Budapest: KJK KERSZÖV. Forrás: unipub.lib.uni-corvinus.hu/411/1/csutkeregyben.pdf letöltve: 2017.06.15.
- Csutora, M. – Zsóka, Á. (2014): May spirituality lead to reduced ecological footprint? Conceptual framework and empirical analysis. *World Review of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, Vol. 10, No. 1, pp. 88-105.
- Dalai Lama, H. H. (1995): *The World of Tibetan Buddhism*. In: Marques, J. (2012): *Consciousness at Work: A Review of Some Important Values, Discussed from a Buddhist Perspective*. Boston: Wisdom Publications
- Dalai Lama, H. H. (2005): *The Universe in a Single Atom: The Convergence of Science and Spirituality*. In: Marques, J. (2012): *Consciousness at Work: A Review of Some Important Values, Discussed from a Buddhist Perspective*. Boston: Wisdom Publications
- Daly, H. E. – Farley, J. (2004): *Ecological economics: principles and applications*. London: Island Press

- Daly, H. E.* (2008): Frugality First. In: Bouckaert, L. – Opdebeeck, H. – Zsolnai, L. (eds.): Frugality: Rebalancing Material and Spiritual Values in Economic Life, Vol. 4, Bern: Peter Lang, pp. 207-226.
- Devall, B.* (1988): Simple in means, rich in ends: practicing deep ecology. Salt Lake City: Gibbs, Smith Publisher
- Devall, B. – Sessions, G.* (1985): Deep Ecology: living as if nature mattered. Salt Lake City: Gibbs Smith Publisher
- Drengson, A.* (1989): Beyond environmental crisis: from technocrat to planetary person. New York: P. Lang Publishers
- Dyllick, T. – Muff, K.* (2015): Clarifying the Meaning of Sustainable Business: Introducing a Typology From Business-as-Usual to True Business Sustainability. *Organization & Environment*, Vol. 29, No. 2, pp. 156-174.
- Eibel-Spanyi, K. – Hofmeister-Tóth, Á.* (2013): The impact of values on consumer behaviour. *International Journal of Economics and Business Research*, Vol. 5, No. 4. pp. 400-419.
- European SPES Institute* (2017): Definition of spirituality. Forrás: <http://www.eurospes.org/content/our-mission-spiritual-based-humanism> letöltve: 2017.02.21.
- Feng Lin, Q. – Fyles, J. W.* (2015): Following in Aldo Leopold's Footsteps. Humans-in-Ecosystem and Implications for Ecosystem Health. In: Brown, P. G. – Timmerman, P. (eds.): Ecological Economics for the Anthropocene. An Emerging Paradigm. New York: Columbia University Press, pp. 208-232.
- Ferenc pápa* (2015): Encyclical letter Laudato Si'. On Care for our Common Home. Forrás: http://w2.vatican.va/content/dam/francesco/pdf/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si_en.pdf letöltve: 2017.02.14.
- Fraj, E. – Martínez, E.* (2006): Environmental values and lifestyles as determining factors of ecological consumer behaviour: an empirical analysis. *Journal of Consumer Marketing*, Vol. 23, No. 3, pp.133–144.
- Gennaro, R. J.* (é. n.): Consciousness. The Internet Encyclopedia of Philosophy, ISSN 2161-0002. Forrás: <http://www.iep.utm.edu/consciou/> letöltve: 2017.02.07.
- Georgescu-Roegen, N.* (2002): Az entrópia törvénye és a gazdasági probléma. *Kovács*, Vol. 6, No. 1-4., pp. 19-31. Forrás: <http://kovasz.uni-corvinus.hu/kov12/roegen.php> letöltve: 2017.02.26.
- Goodpaster, K. E.* (1990): Can a Corporation Have an Environmental Conscience? In: Hoffman, W. M. – Frederick, R. – Petry, E. S.: Business, Ethics, and the Environment. New York: Quorum Books. idézi Brenkert, G. G. (1995)
- Győri, Zs.* (2012): Első- és másodfajú etikai kudarcok. *Vezetéstudomány*, XLIII. évf. 10. szám, pp. 56-62.
- Hamilton, C.* (2010): Consumerism, Self-creation and Prospects for a New Ecological Consciousness. *Journal of Cleaner Production*, Vol. 18, No. 6, pp. 571-575.
- Hoffman, W. M.* (1991): Business and Environmental Ethics. *Business Ethics Quarterly*, No. 1. pp. 169-184. idézi Brenkert, G. G. (1995).
- Hofstra, N.* (2015): Entrepreneurship Inspired by Nature. In: Zsolnai, L. (ed.): The Spiritual Dimension of Business Ethics and Sustainability Management. New York: Springer, pp. 159-166.
- Hortobágyi, T. – Simon, T.* (szerk.) (2000): Növényföldrajz, Társulástan és Ökológia. Budapest: Tankönyvkiadó
- Hughes, J. D.* (1991): The Psychology of Environmentalism Healing Self and Nature. *Trumpeter*, Vol. 8, No. 3. Forrás: <http://trumpeter.athabascau.ca/index.php/trumpet/article/view/458/759> letöltve: 2017.02.14.
- Ims, K.* (2015): Deep Ecology and Personal Responsibility. In: Zsolnai, L. (ed.): The Spiritual Dimension of Business Ethics and Sustainability Management. New York: Springer, pp. 47-56.
- Jonas, H.* (1984): The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age. Chicago; London: The University of Chicago Press
- Juhász-Nagy, P.* (1986): Egy operatív ökológia hiánya, szükséglete és feladatai. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Kerekes, S. – Csutora, M.* (szerk.) (2012): Fenntartható fogasztás? Trendek és lehetőségek Magyarországon. Budapest: AULA Kiadó
- Kerekes, S. – Wetzker, K.* (2007): Keletre tart a „társadalmilag felelős vállalat” koncepció. *Harvard Business Manager*, IX. évf. 4. szám, április, pp. 36-47. Forrás: http://unipub.lib.uni-corvinus.hu/1349/1/Kerekes_Wetzker_2007.pdf letöltve: 2017.06.15.
- Koch, C.* (2004): The Quest for Consciousness: A Neurobiological Approach. Englewood: Roberts and Company
- Kollmuss, A. – Agyeman, J.* (2002): Mind the gap: Why do people act environmentally and what are the barriers to pro-environmental behavior? *Environmental Education Research*, Vol 8, No. 3. pp. 239–260. Forrás: http://www.wec.ufl.edu/courses/wis6934/Kollmuss&Agyeman2002_pro-environmental%20behavior.pdf letöltve: 2017.02.24.
- Kopfer-Rácz, K. – Hofmeister-Tóth, Á. – Sas, D.* (2013): A hazai kis- és közepes vállalatok szociokulturális beállítódása a Hofstede-dimenziók mentén. *Vezetéstudomány*, XLIV. évf. 10. szám, pp. 2-11.
- Kovács, G.* (2015): Buddhist Spiritual Orientation to Nature and Sustainability. In: Zsolnai, L. (ed.): The Spiritual Dimension of Business Ethics and Sustainability Management. New York: Springer, pp. 57-67.
- Kovács, G. – Ócsai, A.* (2015): The Spirit of Non-violence and Peace in Business. In: Bouckaert, L. – Chatterji, M. (eds.): Business, Ethics and Peace. Bingley: Emerald Group Publishing, pp. 231-245.
- Köves, A. – Mandják, T.* (2014): Úton egy fenntartható gazdasági paradigma felé – A komplexitás befogadása a hálózati elméleteken keresztül. *Vezetéstudomány*, XLV. évf. 7-8. szám, pp. 69-75.
- Leff, H.* (1978): Experience, environment, and human potentials. New York: Oxford University Press
- Leopold, A.* (1949). The Ecological Conscience. In: Leopold, A. (1949): A Sand County Almanach. Oxford:

- Oxford University Press. Forrás: <http://www.public.iastate.edu/~fridolph/leopold.html> letöltve: 2017.01.29.
- Lovelock, J. (2010): Gaia halványuló arca: Utolsó figyelmeztetés. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Marques, J. (2012): Consciousness at Work: A Review of Some Important Values, Discussed from a Buddhist Perspective. *Journal of Business Ethics*, Vol. 105, No. 1 (January 2012), pp. 27-40. Forrás: <http://www.jstor.org/stable/pdf/41413206.pdf> letöltve: 2017.02.07.
- Meadows, D. L. et al. (1979): The limits to growth: A report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind. London: Pan Books
- Merton, T. (1968): The Ecological Conscience. (kivonat) *The Catholic Worker*. June 1968. Forrás: http://www.democraticunderground.com/discuss/duboard.php?az=view_all&address=115x180150 letöltve: 2017.01.29.
- Mesarovic, M. – Pestel, E. (1974): Mankind at the turning point: The second report to the Club of Rome. New York: Dutton
- Milbraith, L. (1989): Envisioning a sustainable society. Albany: State of New York Press
- Milton, S. (2010): Some observation on CSR and strategic management. *Vezetéstudomány*, XLI. évf. 2. szám, pp. 59-67.
- Morris, M. (2002): Ecological consciousness and curriculum. *Journal of Curriculum Studies*, Vol. 34, No. 5. pp. 571-587.
- Naess, A. (1989): Ecology, community and lifestyle. *Outline of an ecosophy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Nhat Hanh, T. (2008): The Heart of the Buddha's Teaching. Transforming Suffering into Peace, Joy, and Liberation. E-book. London: Random House. Forrás: <http://terebess.hu/zen/mesterek/Thich%20Nhat%20Hanh%20-%20The%20Heart%20of%20Buddha%27s%20Teaching.pdf> letöltve: 2017.02.12.
- O'Riordan, T. – Cameron, J. (1994): The History and Contemporary Significance of the Precautionary Principle. In: O'Riordan, T. – Cameron, J. (eds.): *Interpreting the precautionary principle*. London: Earthscan, pp. 1-30. In: Zsolnai, L. (2001)
- O'Sullivan, E. V. – Taylor, M. M. (2004): Learning toward an ecological consciousness: selected transformative practices. New York: Palgrave Macmillan
- Parrish, B. D. (2010): Sustainability-driven entrepreneurship: Principles of organization design. *Journal of Business Venturing*, Vol. 25, No. 5. pp. 510-523. Forrás: <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbusvent.2009.05.005> letöltve: 2013.11.10.
- Pataki, Gy. – Takács-Sánta, A. (szerk.) (2005): *Természet és gazdaság. Ökológiai közgazdaságtan szöveggyűjtemény. Az ökológiai gondolat I.* Budapest: Typotex Kiadó
- Piskóti, M. (2015): A környezeti identitás szerepe a környezettudatos magatartásban – A mérési lehetőségek értékelése. *Vezetéstudomány*, XLVI. évf. 5. szám, pp. 13-23.
- Polányi, K. (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Polányi, K. (2004): *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest: Napvilág Kiadó
- Princen, T. (1997): The shading and distancing of commerce: When internalization is not enough. *Ecological Economics*. Vol. 20, No. 3. pp. 235–253.
- Pruzan, P. (2011): Spirituality as the basis for leadership. In: Boucaert, L. – Zsolnai, L. (eds.): *The Palgrave handbook of spirituality and business*. London: Palgrave, pp. 287-295.
- Pruzan, P. (2015a): Spiritual-based Leadership: A Paradox of Pragmatism. In: Zsolnai, L. (ed.): *The Spiritual Dimension of Business Ethics and Sustainability Management*. New York: Springer, pp. 169-172.
- Pruzan, P. (2015b): Further Reflections on Spirituality and Spiritual-based Leadership. In: Zsolnai, L. (ed.): *The Spiritual Dimension of Business Ethics and Sustainability Management*. New York: Springer, pp. 191-198.
- Pruzan, P. (2016): Science and Spirituality. – Pruzan, P. (2016): *Research Methodology. The Aims, Practices and Ethics of Science*. Springer, Switzerland kiadatlan fejezete
- Rockström, J. (2010): Let the environment guide our development. Forrás: http://www.ted.com/talks/johan_rockstrom_let_the_environment_guide_our_development letöltve: 2016.05.15.
- Sanne, C. (2002): Willing consumers – Or locked-in? Policies for a sustainable consumption. *Ecological Economics*, Vol 42, No. 1-2. pp. 273–287.
- Schumacher, E. F. (1991): *A kicsi szép: Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról*. Budapest: KJK
- Sen, A. (2008): The Vedic-Upanisadic concept of Brahman (the highest God). In: A. Eshleman (ed.): *Readings in Philosophy of Religion: East Meets West*. Malden, MA: Blackwell, pp. 43-51. In: Velmans, M. (2009)
- Shove, E. (2004): Changing human behaviour and lifestyle: a challenge for sustainable consumption? In: Reisch, L. – Ropke, I. (eds.): *The Ecological Economics of Consumption*. Cheltenham: Edward Elgar
- Steffen, W. – Broadgate, W. – Deutsch, L. – Gaffney, O. – Ludwig, C. (2015): The trajectory of the Anthropocene: the Great Acceleration. *The Anthropocene Review*, Vol. 2. pp. 81-98.
- Steffen, W. – Richardson, R. – Rockström, J. – Cornell, S. E. et al. (2015): Planetary Boundaries: Guiding human development on a changing planet. *Science*, 347: 736, 1259855, pp. 1 – 10.
- Sudbury-Riley, L. – Hofmeister-Tóth, Á. – Kohlbacher, F. (2014): A cross-national study of the ecological worldview of senior consumers. *International Journal of Consumer Studies*, Vol. 38, No. 5. pp. 500-509.
- Szegedi, K. (2012): Hazai nagyvállalati etikai kódexek tartalmi elemzése. *Vezetéstudomány*, XLIII. évf. Különszám, pp. 47-55.
- Takács-Sánta, A. (2004): The Major Transitions in the History of Human Transformation of the Biosphere. *Human Ecology Review*, Vol. 11, No. 1, pp. 51-66.

- Forrás: <http://www.humanecologyreview.org/pastissues/her111/111takacssanta.pdf> letöltve: 2017.02.13.
- Takács-Sánta, A.* (2010): Rapa Nui vagy Tikopia? Ökológiai válság és kiút lehetőségek című humánökológia tanfolyam 2010/2011 előadásainak anyaga. Budapest
- Timmerman, P.* (2015): The Ethics of Re-Embedding Economics in the Real: Case Studies. In: Brown, P. G. – Timmerman, P. (eds.): Ecological Economics for the Anthropocene. An Emerging Paradigm. New York: Columbia University Press, pp. 21-65.
- Tinbergen, J.* (1979): A RIO-jelentés: A nemzetközi gazdasági rend átalakítása. Budapest: KJK
- Tononi, G. – Koch, C.* (2015): Consciousness: here, there and everywhere? Philosophical Transactions of the Royal Society. Biological Sciences. Forrás: <http://rstb.royalsocietypublishing.org/content/370/1668/20140167.full.pdf> letöltve: 2017.02.09.
- Tóth, G.* (2007): A Valóban Felelős Vállalat – A fenntarthatatlan fejlődésről, a vállalatok társadalmi felelősségének (CSR) eszközeiről és a mélyebb stratégiai megközelítésről. Budapest: Környezettudatos Vállalatirányítási Egyesület, KÖVET-INEM Hungária. Forrás: <http://www.kovet.hu/sites/default/files/knowledge/a-valoban-felelos-vallalat.pdf> letöltve: 2017.06.15.
- Uhl, C.* (2004): Developing ecological consciousness: path to a sustainable world. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers
- Velmans, M.* (2009): How to define consciousness-and how not to define consciousness. Journal of Consciousness Studies, Vol. 6, No. 5, pp. 139-156. Forrás: cogprints.org/6453/1/How_to_define_consciousness.pdf letöltve: 2017.02.09.
- Waters, C.N. – Zalasiewicz, J. – Summerhayes, C. – Barnosky, A.D. – Poirier, C. – Galuszka, A. – Cearreta, A. – Edgeworth, M. – Ellis, E.C. – Ellis, M. – Jeandel, C. – Leinfelder, R. – McNeill, J.R. – deB. Richter, D. – Steffen, W. – Syvitski, J. – Vidas, D. – Wagreich, M. – Williams, M. – Zhisheng, A. – Grinevald, J. – Odada, E. – Oreskes, N. – Wolfe, A.P.* (2016): The Anthropocene is functionally and stratigraphically distinct from the Holocene. Science, 8 January 2016, Vol. 351, Issue 6269. DOI:10.1126/science.aad2622 letöltve: 2018.07.11.
- White, P. R.* (2011): A Phenomenological Self-Inquiry into Ecological Consciousness. Ecopsychology, Vol. 3, No. 1, pp. 41-50. Forrás: letöltve: 2016.03.14.
- Zsóka, Á.* (2007): A fenntartható fogyasztás alapfeltétele: a környezettudatos egyéni magatartás. In: Gulyás, E. – Vadovics, E. (eds.): Fenntartható fogyasztás Magyarországon 2007. Budapest
- Zsolnai, L.* (2000): A döntéshozatal etikája. Budapest: Kossuth Kiadó
- Zsolnai, L.* (2001): Ökológia, gazdaság, etika. Budapest: Helikon Kiadó
- Zsolnai, L.* (2014a): Ethical Decision Making. In: Zsolnai, L.: Beyond Self. Ethical and Spiritual Dimensions of Economics. Bern: Peter Lang, pp. 45-64.
- Zsolnai, L.* (2014b): Ethics Needs Spirituality. In: Zsolnai, L.: Beyond Self. Ethical and Spiritual Dimensions of Economics. Bern: Peter Lang, pp. 79-83.
- Zsolnai, L.* (2014c): Buddhist Economic Strategy. In: Zsolnai, L.: Beyond Self. Ethical and Spiritual Dimensions of Economics. Bern: Peter Lang, pp. 119-138.
- Zsolnai, L.* (2015a): Post-Materialistic Business: Spiritual Value-Oriented in Renewing Management. London: Palgrave Macmillan
- Zsolnai, L.* (2015b): Spirituality, Ethics and Sustainability. In: Zsolnai, L. (ed.): The Spiritual Dimension of Business Ethics and Sustainability Management. New York: Springer, pp. 3-11.